

3 ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਰੰਭ ਤੋਂ 1850 ਈ. ਤੱਕ)

ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੋਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ।

‘ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਸੰਕਲਪ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਾਲਵੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਦੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਡਾ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਤਾਪ, ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੋਟੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਆਦਿ ਕਾਲ।
2. ਮੱਧਕਾਲ।
3. ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ।

ਅਸੀਂ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1850 ਈ. ਤੱਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ:-

(ੳ) ਆਦਿ ਕਾਲ (ਆਰੰਭ ਤੋਂ 1500 ਈ. ਤੱਕ)

1. ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ।
2. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
3. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
4. ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ।

(ਅ) ਨਾਨਕਕਾਲ (1500 ਈ. ਤੋਂ 1700 ਈ. ਤੱਕ)

1. ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
2. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
3. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।

4. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
5. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ।

(ੲ) ਉੱਤਰ-ਨਾਨਕਕਾਲ (1700 ਈ. ਤੋਂ 1800 ਈ. ਤੱਕ)

1. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
2. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
3. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
4. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ।

(ਸ) ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1801 ਈ. ਤੋਂ 1850 ਈ. ਤੱਕ)

1. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
2. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ।
3. ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ।
4. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ।

(ੳ) ਆਦਿ ਕਾਲ (ਆਰੰਭ ਤੋਂ 1500 ਈ. ਤੱਕ)

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ 10ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਵੰਨਗੀ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ-ਨਾਥ ਜੋਗੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ, ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਝਾਤ ਪਾਉਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

1. ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕੇਤ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 8ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੋਗ ਮੱਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਹਨ। ਜੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ‘ਜੁੜਨਾ’ ਭਾਵ ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਆਂਤਰਿਕ ਅਦਭੁਤ ਰਹੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ‘ਅਨਹਦ ਨਾਦ’ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਸਹਿਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਘੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੇਹਾਂ, ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੇ ਮੱਠ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ ਗੋਰਖਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਗੁਜਰਖਾਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਗੋਰਖ ਦਾ ਟਿੱਲਾ ਜਿਹਲਮ

ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ‘ਗੋਰਖ ਹੱਟੜੀ’ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ‘ਪੂਰਨ ਦਾ ਖੂਹ’ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਰਤਨ ਨਾਥ ਜਿਹੜਾ ਗੋਰਖ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਵੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਦੀ ‘ਧੂਣੀ’ ਅਬੋਹਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨੂੰ ਚੰਬੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਰਾਜਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਰਹੇ, ਵਿਚਰੇ ਜਾਂ ਔਡੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸੰਤ-ਭਾਖਾ ਦਾ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੇ ਅਜੋਕੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਰਕ ਜਾਂ ਵਖਰੇਵੇਂ ਏਨੇ ਘੱਟ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

(ੳ) ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ-

ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਨੂੰ ‘ਆਦਿ ਨਾਥ’ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰਭਾਈ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ-

ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ, ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ‘ਜਲੰਧਰ’ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਮਗਰੋਂ ਨਾਥ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਝਲਕਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਗੋਰਖ ਨਾਥ-

ਜੋਗਮੱਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ‘ਗੁਰ ਗੋਰਖ’ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਰਾਹੁਲ ਸੰਕਰਤਾਇਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਦਾ ਸਮਾਂ 809 ਈ. ਤੋਂ 949 ਈ. ਹੈ, ਪਰ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ 940 ਈ. ਤੋਂ 1040 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਿਥਦੇ ਹਨ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਗੋਰਖ ਦੀ ਜਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਈ ਮੱਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਕੋਈ ਆਪ ਨੂੰ ਜੁਲਾਹਾ, ਕੋਈ ਤੇਲੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ‘ਸੁਨਾਰ’ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

“ਸੋਨਾ ਲਿਊਂ ਰਸ ਸੋਨਾ ਲਿਊਂ
ਮੇਰੀ ਜਾਤ ਸੁਨਾਰੀ ਰੇ।”

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾ ਸ਼ਲੋਕਾਂ, ਦੋਹਿਆਂ, ਪਦਿਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ‘ਗੋਰਖ ਉਪਨਿਸ਼ਦ’ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੋਰਖ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਹਠ-ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਕਾਮ ਤੇ ਕਾਬੂ, ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ, ਤਪ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ, ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਾਂਝੇ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਲੰਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:-

- ਦਾਮਿ ਕਾਢਿ ਬਾਘਨਿ ਲੈ ਆਇਆ, ਮਾਉ ਕਹੇ ਮੇਰਾ ਪੂਤ ਬੇਆਹਿਆ।
ਗੀਲੀ ਲਕੜੀ ਕਉ ਘੁਨ ਲਾਇਆ, ਤਿਨ ਡਾਲ ਮੂਲ ਸਣਿ ਖਾਇਆ।
- ਹਿੰਦੂ ਧਿਆਵੇ ਦਿਹੁਰਾ,
ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਸੀਤਾ।
ਜੋਗੀ ਧਿਆਵੇ ਪਰਮ ਪਦ,
ਦਿਹੁਰਾ ਨਾ ਮਸੀਤਾ।
- ਜੋਗੀ ਹੋਇ ਪਰ ਨਿੰਦਿਆ ਝਖੈ,
ਮਦ ਮਾਸ ਘਰ ਭੋਗ ਜੋ ਭਖੈ।

(ਸ) ਚਰਪਟ ਨਾਥ-

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ 890 ਈ. ਤੋਂ 990 ਈ. ਮਿੱਥਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਨੂੰ ਗੋਰਖ ਦਾ ਗੁਰੂਭਾਈ ਮੰਨਦੇ ਪਰ ਚਰਪਟ ਨਾਥ, ਰਤਨ ਨਾਥ ਅਤੇ ਬਾਲਨਾਥ ਵਾਂਗ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਚੰਬਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ 'ਸਾਇਲ ਵਰਮਾ' ਦਾ ਗੁਰੂ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਂ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਤੇ ਦੰਭੀ ਆਚਰਨ ਨੂੰ ਨਿਝੱਕ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਈ ਕਥਨ ਮੁਹਾਵਰੇ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਚਰਪਟ ਨੂੰ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਰਪਟ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਗੋਰਖ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਠੇਠ ਤੇ ਬਹਿਰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

- ਭੇਖ ਕਾ ਜੋਗੀ ਮੈਂ ਨਾ ਕਹਾਉਂ।
ਆਤਮਾ ਕਾ ਜੋਗੀ ਚਰਪਟ ਨਾਉਂ।
- ਸੁਣ ਸਿਖਵੰਤਾ, ਸੁਣ ਪਤਵੰਤਾ,
ਇਸ ਜਗ ਮੇਂ ਕੈਸੇ ਰਹਿਣਾ।
ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣਾ, ਕੰਨੀ ਸੁਣਨਾ,
ਮੁਖ ਸੇ ਕਛ ਨਾ ਕਹਿਣਾ।
- ਦਿਹੈਂ ਭਿਖਿਆ, ਰਾਤੀਂ ਰਸ ਭੋਗ,
ਚਰਪਟ ਕਹੈ ਗਵਾਇਆ ਜੋਗ।

(ਹ) ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ-

ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਦਾ ਸਮਾਂ 11ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ

ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਅਤੇ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰੂਭਾਈ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਹਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਹੀ ਸੀ।

ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ’ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਘੱਟ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

ਮਾਲੀ ਲੋ ਮਲਮਾਲੀ ਲੋ,
ਸੀਚੇਂ ਸਹਿਜ ਕਿਆਰੀ।
ਉਨਮੁਨਿ ਕਲਾ ਏਕ ਪਹੁਪਨਿ,
ਪਹਿਲੇ ਆਵਾਗਵਨ ਨਿਵਾਰੀ।

(ਕ) ਰਤਨ ਨਾਥ-

ਰਤਨ ਨਾਥ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 10ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਰਤਨ, ਪੀਰ ਰਤਨ ਜਾਂ ਹਾਜੀ ਰਤਨ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਠਿੰਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਤਨ ਨਾਥ ਹਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੱਜ ਕਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਹਾਜੀ ਰਤਨ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਚੇਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ‘ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ’ ਗੌਰਖ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ‘ਹਾਜੀ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਰਪਾ ਮੁਹੰਮਦ, ਸੋਨਾ ਖੁਦਾਈ, ਦੁਹੂੰ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਗੋਤਾ ਖਾਈ।
ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਐਸੀ ਕਹੈਂ, ਸਭ ਤੇ ਨਿਆਰਾ ਰਹੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਕਾਫਰ ਬੋਧ’ ਅਤੇ ‘ਅਵਲੀ ਸਿਲੂਕ’ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਖ) ਗੋਪੀਚੰਦ-

ਗੋਪੀਚੰਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਜਾ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮੈਣਾਵੰਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਜੋਗ ਪੰਥ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਚੇਲੇ ਅਤੇ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਹਮਾਰੇ ਗੌਰਖ ਬੋਲੀਐ, ਚਰਪਟ ਹੈ ਗੁਰਭਾਈ ਜੀ।
ਯੈਂ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਹਮਕੂ, ਗੁਰੂ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਕੀਯਾ।
ਸੋਵੋ ਲਿਯਖਿਆ ਮੈਣਾਵੰਤੀ ਮਾਈ ਜੀ।

(ਗ) ਭਰਥਰੀ ਨਾਥ-

ਭਰਥਰੀ ਨਾਥ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 11ਵੀਂ ਤੋਂ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਥਰੀ ਨੇ ਪਤਨੀ ਪਿੰਗਲਾ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਥ-ਪੰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ 9ਵੀਂ-10ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਰਚਿਆ ਜਾਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

2. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰ, ਜੰਗਨਾਮਾ ਤੇ ਫੁੱਟਕਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਾਂ ਟੋਟਕੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੀਰ ਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ-ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ **ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ** ਦੀ ਪੁਸਤਕ '**ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ**' ਵਿੱਚ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ 6 ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਆਕਾਰ ਪੱਖੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰੰਤੂ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ, ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਪੱਖੋਂ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ' ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਠੇਠ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਛੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜ਼ਰ, ਜ਼ੋਰੂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਭੱਟਾਂ ਜਾਂ ਮਰਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੇ-ਸੁਣਾਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ੳ) ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਮਉਜ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਹ ਵਾਰ ਦੋ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਾਚੇ-ਭਤੀਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਝਗੜੇ ਉੱਪਰ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਉਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਲੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਦੇਖੋ:-

ਰਾਣਾ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਰਣ ਭਾਰਾ ਬਾਹੀ।
ਮਉਜ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀਓਂ, ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਬਾਹੀ।
ਢਾਲੀ ਅੰਬਰ ਛਾਇਆ, ਫੁੱਲੇ ਅੱਕ ਕਾਹੀ।
ਜੁਟੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ, ਨੇਜੇ ਝਲਕਾਹੀ।
ਮਉਜੇ ਘਰ ਵਧਾਈਆਂ, ਘਰ ਚਾਚੇ ਧਾਹੀ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

(ਅ) ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਹ ਵਾਰ ਰਾਜੇ ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਸਰਾਜ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਵਾਂਗ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾ ਕਬੂਲਣ ਕਰਕੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੱਲਾਦ ਕੇਵਲ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਵੱਢ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

ਭਬਕਿਉ ਸ਼ੇਰ ਸਰਦੂਲ ਰਾਇ, ਰਣ ਮਾਰੂ ਵੱਜੇ।
ਖਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਬਡ ਸੂਰਮੇ, ਵਿੱਚ ਰਣ ਦੇ ਗੱਜੇ।

ਖਤ ਲਿਖੇ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜ ਨੂੰ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅੱਗੇ।
ਟਿੱਕਾ ਸਾਰੰਗ ਬਾਪ ਨੇ, ਦਿੱਤਾ ਭਰ ਲੱਜੇ।
ਫਤਹਿ ਪਾਏ ਅਸਰਾਜ ਜੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਘਰ ਸੱਜੇ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

(ੲ) ਸਿਕੰਦਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸਿਕੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗ ਲੜਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਸਿਕੰਦਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਸੰਗਲਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਂਦਰ ਨੂੰ ਕਿੱਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿਕੰਦਰ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਲਤੀ ਮਨਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:-

ਪਾਪੀ ਖਲ ਬਰਾਹਮ ਪਰ ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਸਿਕੰਦਰ।
ਭੇੜ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਚਿਆ, ਬਡ ਰਣ ਦੇ ਅੰਦਰ।
ਫੜਿਆ ਖਲ ਬਰਾਹਮ ਨੇ, ਕਰ ਬਡ ਅਡੰਬਰ।
ਬੱਧਾ ਸੰਗਲ ਪਾਇਕੈ ਜਨ ਕੀਲੇ ਬੰਦਰ।
ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਮਨਾਇਕੇ ਛੱਡਿਆ ਜੱਗ ਅੰਦਰ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ।

(ਸ) ਲੱਲੇ ਬਹਿਲੀਮੇ ਦੀ ਵਾਰ-

ਲੱਲਾ ਅਤੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ ਸਨ। ਵਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਲਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਹਿਲੀਮਾ ਨੇ ਪਾਣੀ ਛੱਡ ਕੇ ਲੱਲੇ ਦਾ ਕਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਲੱਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਦੇਵੇਗਾ। ਲੱਲਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਗਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭੇੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੱਲੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲੱਲਾ ਦਾ ਸਿਰ ਧੜ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਪਿਆ ਇੱਜ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਾਹਣ ਵਿੱਚ ਢੀਮਾਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਕਾਲ ਲੱਲਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ, ਖੋਹਿਆ ਬਹਿਲੀਮਾ।
ਹਿੰਸਾ ਛਠਾ ਮਨਾਇ ਕੈ, ਜਲ ਨਹਿਰੋਂ ਦੀਨਾ।
ਫਿਰਾਹੁੰਨ ਹੋਇ ਲੱਲਾ ਨੇ ਰਣ ਮੰਡਯਾ ਧੀਮਾਂ,
ਭੇੜ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਚਿਆ, ਸੱਟ ਪਈ ਅਨੀਮਾਂ,
ਸਿਰ ਧੜ ਡਿੱਗੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ, ਜਿਉਂ ਬਾਹਣ ਢੀਮਾਂ,
ਦੇਖ ਮਾਰੇ ਲੱਲੇ ਬਹਿਲੀਮ ਨੇ, ਰਣ ਮੇਂ ਧਰ ਸੀਮਾਂ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ 'ਵਡਹੰਸ ਦੀ ਵਾਰ' ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

(ਹ) ਹਸਨੇ ਮਹਿਮੇ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਕਰਕੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਹੈ। ਮਹਿਮੇ ਨੇ ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਮਹਿਮੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮਾਖਾ ਨਾਂ ਦਾ ਢਾਡੀ ਸੀ, ਜੋ ਵਾਰ ਦੀ ਤੁੱਕ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

“ਆਖੇ ਮਾਖਾ ਢਾਡੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਂਹ ਨਾ ਤੁਰਦੇ ਰਲ਼।”

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਵਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਮਹਿਮਾ-ਹਸਨਾ ਰਾਜਪੂਤ, ਰਾਇ ਭਾਰੇ ਭੱਟੀ।
 ਹਸਨੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ, ਮਹਿਮੇ ਖੱਟੀ।
 ਭੇੜ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੱਚਿਆ, ਸਿਰ ਵੱਗੇ ਢੱਟੀ।
 ਮਹਿਮੇ ਪਾਈ ਫਤਹਿ ਰਣ, ਗਲ ਹਸਨੇ ਘੱਟੀ।
 ਬੰਨ੍ਹ ਹਸਨੇ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ, ਜਸ ਮਹਿਮੇ ਖੱਟੀ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ‘ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਵਾਰ’ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

(ਕ) ਮੂਸੇ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਮੰਗੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਮੂਸਾ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਤ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਤੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਚੜ੍ਹਿਆ ਮੂਸਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸੁਣਿਐ ਸਭ ਜੱਗੇ।
 ਤੈ ਸੈ ਸੱਠ ਮਰਾਤਬਾ, ਇੱਕ ਘੁਰਿਐ ਡੱਗੇ।
 ਦੰਦ ਚਿੱਟੇ ਵਡ ਹਾਥੀਆਂ, ਕਹੁ ਕਿਤ ਵਰੱਗੇ।
 ਰੁਤ ਪਛਾਤੀ ਬਗਲਿਆਂ, ਘਟੈ ਕਾਲੀ ਬਗੇ।
 ਏਹੀ ਕੀਤੀ ਮੂਸਿਆ, ਕਿਨ ਕਰੀ ਨ ਅੱਗੇ।

‘ਮੂਸੇ ਦੀ ਵਾਰ’ ਇੱਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ‘ਕਾਨੜੇ ਦੀ ਵਾਰ’ ਗਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਛੇ ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੀਰ ਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਹੋਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇੰਝ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉੱਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

3. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ (1173-1266 ਈ.) ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਦਿਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਬ-ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਇਸ ਲਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਜਨਮ 1173 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਖੋਤਵਾਲ/ਕਠਵਾਲ (ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਚਉਲੀ ਮੁਸ਼ੈਖਾਂ) ਵਿੱਚ ਰਮਜ਼ਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਕਰਸੂਮ ਖਾਤੂਨ ਸਨ। ਆਪ ਪਿਤਾ ਵੱਲੋਂ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਵੱਲੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਅਬਾਸ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੱਥ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਪ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਰਫੀ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਨਮਾਜ਼ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਖੇ ਮੌਲਾਨਾ ਮਿਨਹਾਜ਼-ਉਦ-ਦੀਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਆਪ ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਚਿਸ਼ਤੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਸ਼ੇਖ ਮੋਈਅਨ-ਦੀਨ-ਚਿਸ਼ਤੀ (ਅਜ਼ਮੇਰ) ਅਤੇ ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖ਼ੁਆਜ਼ਾ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਅਜੋਧਨ (ਪਾਕਪਟਨ) ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਹੀ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ 1273 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਪ ਦਾ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਖੇ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਫ਼ਰੀਦ-ਦੀਨ-ਮਸਊਦ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਕਰਗੰਜ' (ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ) ਸੌਂਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਸੀਯੀਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਕਿਰਮਾਨੀ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸ਼ੇਖੁਲ ਮੁਸ਼ਾਇਕ' (ਪੀਰਾਂ ਦਾ ਪੀਰ) ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 4 ਸ਼ਬਦ (ਦੋ ਰਾਗ ਆਸਾ ਅਤੇ ਦੋ ਰਾਗ ਸੂਹੀ) ਅਤੇ 130 ਸ਼ਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ 112 ਸ਼ਲੋਕ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਸੀਹਤਨਾਮਾ, ਇੱਕ ਕਾਫ਼ੀ, ਇੱਕ ਪੱਧਤੀ-ਨਾਮਾ (ਵਾਰਤਕ) ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਲੋਕ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਲਈ 'ਸ਼ਬਦ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਲੋਕ' ਦੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਬਾ-ਸ਼ਰਾਅ ਧੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੂਫੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ (ਨੇਹੂ), ਬਿਰਹਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਹੌਲ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ

ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਸ਼ਰੀਅਤ’ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਇਸੇ ਪੜਾਅ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਅੱਲਾਹ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੇੜਚਿਰਤਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਠੁਕਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ਲਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਮੁਲਤਾਨੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ, ਸਰਲਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਰਵਾਨੀ, ਤਾਜ਼ਗੀ, ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਘਾੜਤ, ਸੰਜਮ, ਸੰਕੇਤਕ ਅੰਸ਼, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪਕ ਗੁਣ ਹਨ। ਫਰੀਦ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਦੇਖੁ ਫਰੀਦਾ ਜੁ ਥੀਆ ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ ॥
ਅਗਹੁ ਨੇੜਾ ਆਇਆ ਪਿਛਾ ਰਹਿਆ ਦੂਰਿ ॥
- ਕਤਿਕ ਕੂੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ॥
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥
- ਫਰੀਦਾ ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂੰਗਰ ਭਵਿਓਮਿ ॥
ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥
- ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ ॥
ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ॥
- ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਭੂਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥
ਜੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥
- ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥
ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥
- ਫਰੀਦਾ ਚਿੰਤ ਖਟੋਲਾ ਵਾਣੁ ਦੁਖੁ ਬਿਰਹਿ ਵਿਛਾਵਣ ਲੇਫੁ ॥
ਏਹੁ ਹਮਾਰਾ ਜੀਵਣਾ ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਸਚੇ ਵੇਖੁ ॥
- ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ ਤੇ ਕੰਮੜੇ ਵਿਸਾਰਿ ॥
ਮਤੁ ਸਰਮਿਦਾ ਥੀਵਹੀ ਸਾਂਈ ਦੈ ਦਰਬਾਰਿ ॥

4. ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ-ਵੰਨਗੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕਗੀਤ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਦਿ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਗੀਤ, ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ, ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਸਤਵਾਰਾਂ, ਬਿਰਹੜਾ ਅਤੇ ਕਰਹਲੇ ਆਦਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨ ਨਾਥ ਜੋਗੀ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਤੇ ਰਾਣੀ ਕੋਕਿਲਾਂ, ਗੋਪੀਚੰਦ ਤੇ ਮੈਨਾਵੰਤੀ, ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਲੋਕਗੀਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗੋਪੀਚੰਦ ਦੇ ਜੋਗ ਧਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਮੈਨਾਵੰਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਲੋਕ ਗੀਤ

ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਚੰਨਣ ਚੌਂਕੀ ਵੇ ਗੋਪੀਚੰਦਾ, ਗੰਗਾ ਜਲ ਪਾਣੀ
ਕੋਈ ਬੈਠ ਗੋਪੀਚੰਦ ਨ੍ਹਾਵੇ
ਨ੍ਹਾਵੇ-ਧੋਵੇ, ਗੋਪੀ-ਚੰਦ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ
ਮਾਤਾ ਵੇਖ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੋਈ ਵੇ
ਮੀਂਹ ਨਾ ਵਰਸੇ, ਨੀ ਮਾਤਾ ਮੇਰੀ, ਨਾ ਬੱਦਲ ਗਰਜੇ
ਇਹ ਬੂੰਦ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਈ ਵੇ ?

ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਦੀ ਭੱਟ ਚਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਸਦਾ ਨ ਫੁਲਣ ਤੋਰੀਆਂ ਨਫਰਾ, ਸਦਾ ਨ ਸਾਵਣ ਹੋਇ।
ਸਦਾ ਨ ਜੋਬਨ ਬਿਰ ਰਹੇ, ਸਦਾ ਨ ਜੀਵੇ ਕੋਇ।
ਸਦਾ ਨ ਰਾਜਿਆਂ ਹਾਕਮਾ, ਸਦਾ ਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇਸ਼।
ਸਦਾ ਨ ਹੋਵੇ ਘਰ ਆਪਦਾ ਨਫਰਾ, ਭਠ ਪਿਆ ਪ੍ਰਦੇਸ਼।

‘ਬੁਝਾਰਤਾਂ’ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ, ਭੂਗੋਲ ਤੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦਾ ਦੇਹਲਵੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

- ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਬਾਬਾ ਲੋਧੀ, ਛੇ ਟੰਗਾਂ ਤੇ ਸਤਵੀਂ ਬੋਦੀ
(ਤੱਕੜੀ)
- ਬਾਤ ਪਾਵਾਂ ਬਤੌਲੀ ਪਾਵਾਂ, ਸੁਣ ਵੇ ਭਾਈ ਹਕੀਮਾ,
ਲਕੜੀਆਂ 'ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਾਂ, ਚੁੱਕ ਬਣਾਵਾਂ ਢੀਮਾਂ।
(ਗੰਨੇ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਗੁੜ)
- ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਉਹ ਮੈਲਾ ਲੱਗੇ,
ਮੂੰਹ ਲਾਇਆ ਉਹ ਹੱਸੇ।
(ਸ਼ੀਸ਼ਾ)
- ਇਨੀ ਕੁ ਇਕ ਘੜੀ,
ਰਾਣੀ ਵੀ ਨਹਾਤੀ, ਰਾਜਾ ਵੀ ਨਹਾਤਾ,
ਫੇਰ ਭਰੀ ਦੀ ਭਰੀ।
(ਸੁਰਮੇਦਾਨੀ)
- ਐਧਰ ਕਾਠ, ਓਧਰ ਕਾਠ, ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਜਗਨ ਨਾਥ।
(ਬਾਦਾਮ)

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ‘ਕਹਿ ਮੁਕਰਨੀਆਂ’ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ‘ਕਹਿਮੁਕਰਨੀਆਂ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਵੀ ਵਿਚੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

- ਸ਼ਾਮ ਰੰਗ ਤੇ ਮਸਤਕ ਬੱਗਾ,
ਜਿਉਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਟਿੱਕਾ ਲੱਗਾ।
ਪਾਕ ਘਰ ਖੇਡਣ ਐਸੇ ਸ਼ਾਮ,
ਮਨ ਮਾਂਹ ਵਿਚਾਰੋ ਉਨ ਕਾ ਨਾਮ।
(ਮਾਂਹ)
- ਇਕ ਸੁਘੜ ਮੈਂ ਡਿੱਠੀ ਨਾਰੀ।
ਪੰਡਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ।
ਬੱਚੇ ਉਹਦੇ ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀ।
ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਦੱਸ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੋਥੀ।
(ਪੋਥੀ)

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ‘ਸੁਰਤਾਂ’ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੰਡਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 360 ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ਇਸ ਤੁਕ, “ਜੰਮਹਿ ਜੀਅ ਜਾਣੈ ਜੇ ਥਾਉਂ ਸੁਰਤਾ ਪੰਡਿਤੁ ਤਾ ਕਾ ਨਾਉ॥” ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰਤਾ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਸੁਰਤੇ’ ਪੰਡਿਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ‘ਕਹਿ ਮੁਕਰਨੇ’ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ **ਬਾਬਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ** ਨੇ ਸੁਰਤੇ ਪੰਡਿਤ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 150 ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਇਕ ਪੁੱਤ ਨਾ ਜਾਈਂ ਰੰਨੇ ?
ਘਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਭਾਂਡੇ ਭੰਨੇ
ਬਾਹਰ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮਾਪੇ ਅੰਨ੍ਹੇ
ਲਾਡਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਖਾ ਮੰਨੇ- ਇਕ ਪੁੱਤ ਨਾ ‘ਜਾਈਂ’ ਰੰਨੇ।
- ਮੇਲੇ ਦੇ ਤ੍ਰੈ ਕੰਮ ਪੱਕੇ ?
ਧੁੱਪ, ਧੂੜ, ਨਿਕੰਮੇ ਪੱਕੇ-ਮੇਲੇ ਦੇ ਤ੍ਰੈ ਕੰਮ ਪੱਕੇ।
- ਮੱਝ ਕੇਹੀ ? ਜ਼ਿਮੀਂ ਕੇਹੀ ? ਤ੍ਰੀਮਤ ਕੇਹੀ ?
ਮੱਝ ਲੋਹੀ, ਜ਼ਿਮੀਂ ਰੋਹੀ,
ਰੰਨ ਜੱਟੀ, ਹੋਰ ਸਭ ਖਾਣ ਦੀ ਚੱਟੀ।
- ਭੈੜੀ ਰੰਨ ਦੀ ਭੈੜੀ ਚਾਲ ?
ਆਏ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਪੁੱਟੇ ਬਾਲ,
ਨੱਕ ਪੁੰਝਦੀ ਉਤਲੇ ਨਾਲ,
ਆਟਾ ਗੁੰਨ੍ਹੇ ਖੁਰਕੇ ਵਾਲ,
ਭੈੜੀ ਰੰਨ ਦੀ ਭੈੜੀ ਚਾਲ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਰਤੇ ਪੰਡਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਅਖਾਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

- ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਬੱਕਰੀਆਂ,
ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਜਾਤਾਂ ਔਥਰੀਆਂ।
- ਸੌ ਚਾਚਾ, ਇਕ ਪਿਓ।
ਸੌ ਦਾਦੂ, ਇਕ ਘਿਓ।
ਸੌ ਬੇਰ, ਇਕ ਸਿਓ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਾਥ-ਜੋਗੀ, ਸੂਫੀ, ਵਾਰ ਤੇ ਲੋਕਸਾਹਿਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫੁਟਕਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਵੱਲੋਂ ਕਵੀ 'ਪੁਸ਼ਪ' ਕ੍ਰਿਤ 'ਸੱਸੀ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਿੱਸੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਰਚਿਤ 'ਗੋਰਖ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ', ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ 'ਪੱਧਤੀਨਾਮਾ' ਅਤੇ **ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ** ਅਨੁਸਾਰ 'ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ' ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਜੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਆਦਿਕਾਲ ਦੀ ਨਾਥ-ਜੋਗੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਆਦਿਕਾਲ ਦੀ ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
3. ਆਦਿਕਾਲ ਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
4. ਆਦਿਕਾਲ ਦੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

(ਅ) ਨਾਨਕ ਕਾਲ (1500 ਈ.-1700 ਈ. ਤੱਕ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1850 ਈ. ਤੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਧ 15ਵੀਂ ਤੋਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪੂਰਵ-ਮੱਧਕਾਲ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਤੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਪੱਖੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਤੇ ਇਸ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ-ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। 15ਵੀਂ ਤੋਂ 17ਵੀਂ ਤੱਕ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਸੰਖੇਪ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

1. ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਬਾਰਵੀਂ ਤੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲਖੰਡ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਬਾਣੀ' ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਕੇ ਆਚਰਣਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਲਈ ਅਮੂਲ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਲਈ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ, ਲੋਕ-ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ 'ਤੇ ਰਾਗਾਂ-ਰਾਗਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਸੁਹਜ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ-ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(ੳ) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (1469-1539 ਈ.)-

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਦੱਬੇ, ਕੁਚਲੇ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ-

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ ॥
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥

ਆਪ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਿਆਪਤ ਉਚ-ਨੀਚ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਤੋਂ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਉੱਠਾ ਕੇ ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਨਿਡਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸੱਚ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ-

ਸਚਹੁ ਉਰੇ ਸਭ ਕਉ ਉਪਰ ਸਚੁ ਆਚਾਰ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਕਵੀ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਅਨੰਨ ਭਗਤ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

(1) ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, (2) ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ- ਰਾਗ ਆਸਾ, ਮਾਝ ਤੇ ਮਲਾਰ ਵਿੱਚ, (3) ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, (4) ਦੱਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ, (5) ਰਾਗ ਆਸਾ ਪੱਟੀ, (6) ਸੋਹਿਲਾ, (7) ਪਹਿਰੇ, (8) ਵਣਜਾਰੇ, (9) ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, (10) ਸੋਦਰ, (11) ਆਰਤੀ, (12) ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, (13) ਥਿਤੀ, (14) ਛੰਤ, (15) ਰੇਖਤਾ, (16) ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਤੇ (17) ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 19 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਅਧਿਆਤਮ, ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਤਿੰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਤੇ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। 'ਜਪੁਜੀ' ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਰਹਿਤ ਹੈ। 'ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਸੰਬਾਦਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਪੜਤਾਲ, ਖੰਡਨ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਹੈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਪਹਿਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਗਾਇਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ) ਵਿਖੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ-ਜਾਤੀ ਲਈ ਆਦਰ, ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:-

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥
ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ ॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ, ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:-

- ਰੋਟੀਆ ਕਾਰਣਿ ਪੂਰਹਿ ਤਾਲ ॥
- ਨਿਵੈ ਸੋ ਗਉਰਾ ਹੋਇ ॥
- ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ ॥
- ਵਖਤੁ ਵੀਚਾਰੇ ਸੁ ਬੰਦਾ ਹੋਇ ॥
- ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥
- ਮਨਿ ਅੰਧਾ ਨਾਉ ਸੁਜਾਣੁ ॥
- ਪੜਿਆ ਮੂਰਖੁ ਆਖੀਐ ਜਿਸੁ ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰਾ ॥

ਸੋ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਵੰਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡਾ ਅਮੁੱਲ ਸਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ 'ਸ਼ਾਇਰ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ-

‘ਨਾਨਕੁ ਸ਼ਾਇਰੁ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ ਸਚੇ ਪਰਵਦਗਾਰਾ ॥’

(ਅ) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ (1504-1552 ਈ.)-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਗਿਰਦ 'ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ' ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ 'ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਫ 63 ਸ਼ਲੋਕ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਬ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ 'ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਬੜੇ ਸਰਲ 'ਤੇ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-

ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸਚਿਆਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਹਿ ਹਜਾਰ ॥
ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥
- ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਾ ਮਤਿ ਕਰਹੁ ਚਿੰਤਾ ਤਿਸ ਹੀ ਹੋਇ ॥
ਜਲਿ ਮਹਿ ਜੰਤ ਉਪਾਇਅਨੁ ਤਿਨਾ ਭਿ ਰੋਜੀ ਦੇਇ ॥

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਲੋਕ-ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ, ਜਿਵੇ:-

- ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ ॥
- ਨਾਲਿ ਇਆਣੇ ਦੋਸਤੀ ਕਦੇ ਨਾ ਆਵੈ ਰਾਸਿ ॥
- ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ॥

ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ, ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ, ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ (1479-1574 ਈ.)-

ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ 73ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵੱਖਰਤਾ ਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ 18 ਰਾਗਾਂ, 2522 ਤੁਕਾਂ ਤੇ 896 ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸਦਾ ਰੂਪਗਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

1. ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ:- ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ।
2. ਵਾਰਾਂ:- ਗੂਜਰੀ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ 4 ਵਾਰਾਂ।
3. ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ:- ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਛੰਤ ਆਦਿ।

ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ 'ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ' ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 40 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਨਿੱਤਨੇਮ ਵਿੱਚ

ਦਰਜ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਗ਼ਮੀ ਵੇਲੇ, ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਜਾਂ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਇੱਕ ਅੰਤਿਮ ਪਉੜੀ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਭਾਵ ਵੈਰਾਗ, ਗੰਭੀਰਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਬੋਲਚਾਲੀ ਢੰਗ ਅਤੇ ਦੁਹਰਾਅ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ, ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ, ਛੂਤ-ਛਾਤ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ-

- ਏ ਮਨ ਮੇਰਿਆ ਤੂ ਸਦਾ ਰਹੁ ਹਰਿ ਨਾਲੇ ॥
ਹਰਿ ਨਾਲਿ ਰਹੁ ਤੂ ਮੰਨ ਮੇਰੇ ਦੂਖ ਸਭਿ ਵਿਸਾਰਣਾ ॥
- ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰੀਅਹੁ ਕੋਈ ॥
ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹੋਈ ॥
- ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ ॥

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਐਸਾ ਕੰਮੁ ਮੂਲੇ ਨ ਕੀਚੈ ਜਿਤੁ ਅੰਤਿ ਪਛੋਤਾਈਐ ॥

(ਸ) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ (1534-1581 ਈ.)-

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਰਲਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚਲਾ ਦੁਹਰਾਉ, ਜਿਵੇਂ:- ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ, ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ, ਰਾਮਰਾਜੇ ਆਦਿ, ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਤੇ ਨਿਖੜਵਾਂ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਾਂਗ ਆਪ ਨੇ 'ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ੈਲੀ' ਵਰਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ' ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਚਿਤਰਨ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ, ਲੈ, ਤਾਲ ਤੇ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਆਦਿ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਲ 638 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ 8 ਵਾਰਾਂ (ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰੰਗ ਤੇ ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਵਿੱਚ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਾਰਕਾਰ ਹਨ। 'ਲਾਵਾਂ' ਤੇ 'ਸੋ ਪੁਰਖ' ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਲੋਕ, ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚੌਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ, ਛਿਪਦੇ, ਪੜਤਾਲ ਚਉਪਦਾ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਚਉਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤ, ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਰੇ, ਵਣਜਾਰੇ, ਕਰਹਲੇ, ਕਾਫ਼ੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਲਹੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਹਰਿ ਧਿਆਵਹਿ ਹਰਿ ਧਿਆਵਹਿ ਤੁਧੁ ਜੀ
ਸੇ ਜਨ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸੁਖਵਾਸੀ ॥
ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਭਏ

ਜਿਨ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ ਜੀ
ਤਿਨ ਤੂਟੀ ਜਮ ਦੀ ਫਾਸੀ ॥

- ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤੰਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
ਮਨੁ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ ਕੰਚਨੁ ਸੋਵਿਨਾ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਚਲੁਲਿਆ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੋ ਭਿੰਨਾ ॥
- ਚੋਜੀ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ ਚੋਜੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆ
ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰਾ ਚੋਜੀ ਜੀਉ ॥
ਹਰਿ ਆਪੇ ਕਾਨ੍ਹ ਉਪਾਇਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ
ਹਰਿ ਆਪੇ ਗੋਪੀ ਖੋਜੀ ਜੀਉ ॥

(ਹ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (1563 -1606 ਈ.)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ‘ਦੋਹਿਤਾ ਬਾਣੀ ਕਾ ਬੋਹਿਥਾ’ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1604 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੀਲ ਦਾ ਪੱਥਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 2312 ਸ਼ਬਦ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁੱਲ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਹੈ। ‘ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ’ ਤੇ ‘ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ’ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। ‘ਬਾਰਹ-ਮਾਹ’ (ਰਾਗ ਮਾਝ), ‘ਗਾਥਾ’ ਤੇ ‘ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ’ ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗਉੜੀ, ਗੂਜਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ ਤੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਛੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫੁਨਹੇ, ਪਹਿਰੇ, ਸ਼ਬਦ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਸ਼ਲੋਕ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੇ ਚਉਬੇਲੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਛੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਨੇ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਚੌਪਈ, ਸਵੱਯਾ, ਸੋਰਠਾ, ਸ਼ਬਦ, ਛੰਤ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਦੋਹਿਰਾ, ਤਾਟੰਕ, ਤੋਮਰ, ਸਿਰਖੰਡੀ ਆਦਿ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਅਨੁਪਾਸ, ਲੋਕੋਕਤੀ, ਯਮਕ, ਵਿਭਾਵਨਾ, ਉਲਾਸ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਕਲਾਮਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ

ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਰੂਪਕ, ਰਾਗ ਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਆਦਿ ਦਾ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ‘ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ’ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸ਼ਿਖਰ ਹੈ। ‘ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤਿੰਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਸਫਲ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸਾਧ ਭਾਖਾ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਜੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵੀ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਮਿਠਾਸ, ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮ ॥
ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਵਾਸ ॥

- ਜਾ ਕਉ ਮੁਸਕਲੁ ਅਤਿ ਬਣੈ ਢੋਈ ਕੋਇ ਨ ਦੇਇ ॥
ਲਾਗੂ ਹੋਏ ਦੁਸਮਨਾ ਸਾਕ ਭਿ ਭਜਿ ਖਲੇ ॥
ਸਭੋ ਭਜੈ ਆਸਰਾ ਚੂਕੇ ਸਭੁ ਅਸਰਾਉ ॥
ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਓਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਲਗੈ ਨ ਤਤੀ ਵਾਉ ॥
- ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੋਰਾ ॥
ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਬਕੀ ਜੀ ਓਹੁ ਕਦੇ ਨਾ ਬੋਲੈ ਕਉਰਾ ॥
- ਗਰੀਬਾ ਉਪਰਿ ਜੇ ਖਿਜੈ ਦਾੜੀ ॥
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਸਾ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਸਾੜੀ ॥

(ਕ) ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (1621 -1675 ਈ.)-

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 59 ਪਦੇ (ਸ਼ਬਦ) ਤੇ 57 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰਵਾਇਆ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ‘ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ’ ਅਖਵਾਈ।

ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 15 ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਗ ‘ਜੈਜਾਵੰਤੀ’ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੈਰਾਗ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

- ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਅਰੁ ਪੇਖਨਾ ਐਸੇ ਜਗ ਕਉ ਜਾਨਿ ॥
ਇਨ ਮੇ ਕਛੁ ਸਾਚੇ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਭਗਵਾਨ ॥
- ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥
ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਨਾ ਰਹੈ ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਕੀ ਭੀਤਿ ॥
- ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥

(ਖ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ (1666 -1708 ਈ.)-

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਦਰਜ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ० 54 ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ० 53 ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਤੇ ਇੱਕ ਖ਼ਿਆਲ (ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ) ਦੋ ਹੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਭਗਉਤੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ‘ਦੁਰਗਾ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ’ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ‘ਦੁਰਗਾ’ ਨੂੰ ਏਥੇ ਚੰਡੀ ਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ

ਸਿਰਜ ਕੇ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ‘55 ਪਉੜੀਆਂ’ ਹਨ। ‘ਨਿਸ਼ਾਨੀ’ ਤੇ ‘ਸਿਰਖੰਡੀ’ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ:-

ਸੱਟ ਪਈ ਜਮਧਾਣੀ ਦਲਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ॥
ਧੂਹਿ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾਣੀ ਦੁਰਗਾ ਮਿਆਨ ਤੇ ॥
ਚੰਡੀ ਰਾਕਸਿ ਖਾਣੀ ਵਾਹੀ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ॥
ਕੋਪਰ ਚੂਰ ਚਵਾਣੀ ਲੱਥੀ ਕਰਗ ਲੈ ॥
ਪਾਖਰ ਤੁਰਾ ਪਲਾਣੀ ਰੜਕੀ ਧਰਤ ਜਾਇ ॥
ਲੈਦੀ ਅਘਾ ਸਿਧਾਣੀ ਸਿੰਗਾਂ ਧਉਲ ਦਿਆਂ ॥
ਕੂਰਮ ਸਿਰ ਲਹਿਲਾਣੀ ਦੁਸਮਨ ਮਾਰਿ ਕੈ ॥

ਇਸ ਵਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਖਿਆਲ’ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ‘ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ’ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:-

ਮਿੱਤ੍ਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਹਾਲ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ॥
ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਰੋਗੁ ਰਜਾਈਆਂ ਦਾ ਓਢਣ ਨਾਗ ਨਿਵਾਸਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣਾ ॥
ਸੂਲ ਸੁਰਾਹੀ ਖੰਜਰੁ ਪਿਆਲਾ ਬਿੰਗ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ ਸਹਿਣਾ ॥
ਯਾਰੜੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸੱਥਰੁ ਚੰਗਾ ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ॥

ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਹੁਤੀ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜੋ ‘ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

1. ਜਾਪੁ , 2. ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ, 3. ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, 4. ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਉਕਤੀ ਵਿਲਾਸ), 5. ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਦੂਜਾ, 6. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ, 7. ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, 8. ਚੌਬੀਸ ਅਵਤਾਰ, 9. ਸਵੈਯਾ, 10. ਖਾਲਸਾ ਮਹਿਮਾ, 11. ਚਰਿਤ੍ਰਪਾਖਿਆਨ, 12. ਸ਼ਸਤਰਨਾਮ ਮਾਲਾ ਅਤੇ 13. ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ।

‘ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ’ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 199 ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ 22 ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ 735 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਰਮ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 171 ਛੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੂਰਬੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ‘ਤੁਵੈ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵੱਯੈ’ ਵੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਤਨੇਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ‘ਸੁਧਾ ਸਵੱਈਏ’ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ‘ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ’ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਜੋ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਿੰਤਨੇਮ ਅਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 25 ਚੌਪਈਆਂ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਦਾ ਮੂਲ, ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਕਰਣਾਧਾਰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ’ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ‘ਆਤਮ-ਕਥਾ’ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ 14 ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 471 ਛੰਦ ਹਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਜ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਘਟਨਾ ਕਾਲ 1696-97 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ

ਦੇ ਪਹਿਲੇ 30 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਚੌਥੀਸ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ-ਰੁਦ੍ਰ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਕਤੀ ਬਿਲਾਸ’ ਅਤੇ ‘ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ’ ਦੋ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ‘ਦੁਰਗਾ ਸ਼ਪਤਸ਼ਤੀ’ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਜੋ ‘ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ’ ਦੇ 81-94 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ 700 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਜੋ 8 ਅਧਿਆਵਾਂ ਤੇ 233 ਬੰਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

‘ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਵੱਯੈ’ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ’ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ‘ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਆਪ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ‘ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਚੱਕ੍ਰ ਚਿਹਨ ਅਰੁ ਬਰਨ ਜਾਤਿ ਅਰੁ ਪਾਤਿ ਨਹਿਨ ਜਿਹ ॥
ਰੂਪ ਰੰਗ ਅਰੁ ਰੇਖ ਭੇਖ ਕੋਊ ਕਹਿ ਨ ਸਕਤ ਕਿਹ ॥
(ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ)
- ਕਾਹੂ ਲੈ ਪਾਹਨ ਪੂਜ ਧਰਯੋ ਸਿਰ ਕਾਹੂ ਲੈ ਲਿੰਗ ਗਰੇ ਲਟਕਾਇਓ ॥
ਕਾਹੂ ਲਖਿਓ ਹਰਿ ਅਵਾਚੀ ਦਿਸਾ ਮਹਿ ਕਾਹੂ ਪਛਾਹ ਕੋ ਸੀਸੁ ਨਿਵਾਇਓ ॥
(ਤਵੈ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਵੱਯੈ)
- ਹਮਰੀ ਕਰੋ ਹਾਥ ਦੈ ਰੱਛਾ ॥
ਪੂਰਨ ਹੋਇ ਚਿੱਤ ਕੀ ਇੱਛਾ ॥
(ਚੌਪਈ ਸਾਹਿਬ)
- ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੋ ਆਏ ॥
ਧਰਮ ਹੇਤ ਗੁਰਦੇਵ ਪਠਾਏ ॥
ਜਹਾਂ ਤਹਾਂ ਤੁਮ ਧਰਮ ਬਿਥਾਰੋ ॥
ਦੁਸਟ ਦੋਖੀਅਨਿ ਪਕਰਿ ਪਛਾਰੋ ॥
(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)
- ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗਉਤ ਕੀ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ ॥
ਅਵਰ ਵਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ ॥

(ਗ) ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਵੀ:

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ) ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਇਸ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਮੋਢੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ 36 ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ (06 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, 15 ਭਗਤ, 11 ਭੱਟ ਅਤੇ 04 ਗੁਰਸਿੱਖ) ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੜੀ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ 06 ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 15 ਭਗਤਾਂ, 11 ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ 04 ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਅਧੀਨ ਕਰਾਂਗੇ-

(1) ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 15 ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਕੁੱਲ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 22 ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ 349 ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 3 ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭੀ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ 352 ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ੳ) ਸ਼ਬਦ ਵੇਰਵਾ-

1. ਕਬੀਰ ਜੀ-	224
2. ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ-	61
3. ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ-	40
4. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ-	04
5. ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ-	04
6. ਬੈਣੀ ਜੀ-	03
7. ਪੰਨਾ ਜੀ-	03
8. ਜੈਦੇਵ ਜੀ-	02
9. ਭੀਖਨ ਜੀ-	02
10. ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ-	01 (ਸਿਰਫ਼ ਤੁਕ)
11. ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ-	01
12. ਸੈਣ ਜੀ-	01
13. ਪੀਪਾ ਜੀ-	01
14. ਸਧਨਾ ਜੀ-	01
15. ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ-	01
16. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ-	03
ਕੁੱਲ ਜੋੜ-	352

(ਅ) ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਰਵਾ-

1. ਕਬੀਰ ਜੀ- 243 (ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਵੀ)
2. ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ- 130 (18 ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ)

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਬਾਣੀਆਂ-ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਪੰਦ੍ਰਹ ਬਿਤੀ ਅਤੇ ਸਤ ਵਾਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ 4 ਸ਼ਲੋਕ ਆਏ ਹਨ।

ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਉ ॥
ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੋ ਦਾਉ ॥
ਸੂਰਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥
ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਟਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥
(ਭਗਤ ਕਬੀਰ)
- ਹਿੰਦੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੁਰਕੂ ਕਾਣਾ ॥
ਦੁਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ ॥
(ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ)

- ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ ॥

(ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ)

- ਅਰਧਿ ਕਉ ਅਰਧਿਆ ਸਰਧਿ ਕਉ ਸਰਧਿਆ ਸਲਲ ਕਉ ਸਲਲਿ ਸੰਮਾਨਿ ਆਇਆ ॥
ਬਦਤਿ ਜੈਦੇਉ ਜੈਦੇਵ ਕਉ ਰੰਮਿਆ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਲਿਵ ਲੀਣੁ ਪਾਇਆ ॥

(ਭਗਤ ਜੈ ਦੇਵ)

- ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ ॥
ਜੋ ਜਨ ਤੁਮਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੇ
ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ ॥

(ਭਗਤ ਧੰਨਾ)

(2) ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ 11 ਭੱਟ ਕਵੀਆਂ- ਕਲ੍ਹਸਹਾਰ, ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਭਿਖਾ, ਸਲ੍ਹ, ਭਲ੍ਹ, ਨਲ੍ਹ, ਬਲ੍ਹ, ਗਯੰਦ, ਮਥੁਰਾ ਅਤੇ ਹਰਬੰਸ ਜੀ ਦੇ 123 ਸਵੱਈਏ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ, ਜੋ 21 ਪੰਨਿਆਂ (1389-1409 ਤੱਕ) ਉੱਪਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

1. ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ।
2. ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ।
3. ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ।
4. ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ।
5. ਸਵੱਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਛੰਦਾਂ-ਸਵੱਯਾ, ਸੋਰਠਾ, ਚੌਪਈ, ਕੁੰਡਲੀ, ਦੋਹਰਾ, ਰਡ, ਝੋਲਣਾ, ਛਪੈ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਭੱਟ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਜਗਿਆਸੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਏ ਸਤੋਤਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਭੱਟ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

- ਸੁ ਕਹੁ ਟਲ ਗੁਰੂ ਸੇਵੀਐ ਅਹਿਨਿਸਿ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ॥
ਦਰਸਨਿ ਪਰਸਿਐ ਗੁਰੂ ਕੈ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖੁ ਜਾਇ ॥

(ਪੰਨਾ 1392)

- ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ ॥
ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਡਲਿ ਕਰਿਯਉ ॥

(ਪੰਨਾ 1395)

- ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯਉ ॥
ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ ॥
ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਥਿਰੁ ਕੀਅਉ ॥
ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤੁ ਛਤ੍ਰੁ ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ ॥

ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ ਕਹਿ ਮਥੁਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਯਣ ॥
ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੁ ਅਰਜਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਯਣ ॥
(ਭੱਟ ਮਥਰਾ ਜੀ)

(3) ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ-

ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧੀਨ 04 ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਨ, ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ ਰਬਾਬੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

1. ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ-

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਅਨਿੰਨ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਬਾਬ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਨਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵੀ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। 'ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਪਉੜੀ (12) ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅੰਕਿਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

ਸ਼ਲੋਕ ਮਰਦਾਨਾ ੧

ਕ੍ਰੋਧ ਕਟੋਰੀ ਮੋਹਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਵਾ ਅਹੰਕਾਰੁ ॥
ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ ॥
ਅਤੇ

ਕਾਇਆ ਲਾਹਣਿ ਆਪੁ ਮਦੁ ਮਜਲਸ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਧਾਤੁ ॥
ਮਨਸਾ ਕਟੋਰੀ ਕੂੜਿ ਭਰੀ ਪੀਲਾਏ ਜਮਕਾਲੁ ॥
ਇਤੁ ਮਦਿ ਪੀਤੈ ਨਾਨਕਾ ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਬਿਕਾਰ ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਨਾਨਕਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤਿ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

2. ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ-

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਇੱਕ ਰਚਨਾ 'ਸਦ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ 6 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। 'ਸਦ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਵਾ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ 'ਸਦ' ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਦ' ਉਹ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸੋਗੀ ਹੋਕਾਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਅੰਦਰ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਮੇਰੇ ਸਿਖ ਸੁਣਹੁ ਪੁਤ ਭਾਈਹੋ ਮੇਰੈ ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਆਉ ਮੈ ਪਾਸਿ ਜੀਉ ॥
ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਗੁਰ ਭਾਇਆ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰੇ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ ॥
ਭਗਤੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਸੋਈ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਣਾ ਭਾਵਏ ॥
ਆਨੰਦ ਅਨਹਦ ਵਜਹਿ ਵਾਜੇ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗਲਿ ਮੇਲਾਵਏ ॥

ਤੁਸੀਂ ਪੁਤ ਭਾਈ ਪਰਵਾਰ ਮੇਰਾ ਮਨਿ ਵੇਖਹੁ ਕਰਿ ਨਿਰਜਾਸਿ ਜੀਉ ॥
ਧੁਰਿ ਲਿਖਿਆ ਪਰਵਾਣਾ ਫਿਰੈ ਨਾਹੀ ਗੁਰ ਜਾਇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਿ ਜੀਉ ॥

3. ਗਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸੱਤਾ ਰਬਾਬੀ-

ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭੂਮ/ ਮਰਾਸੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 'ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ' ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ 'ਵਾਰ ਗਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਬਾ ਸਤੈ ਭੂਮਿ ਆਖੀ' ਇਕ ਮਾਫੀਨਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਚਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 8 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਪੰਜ ਸੱਤੇ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਮਸਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਯੋਗ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 'ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹਨ:-

ਹੋਵੈ ਸਿਫਤਿ ਖਸਮ ਦੀ ਨੂਰ ਅਰਸਹੁ ਕੁਰਸਹੁ ਝਟੀਐ ॥
ਤੁਧੁ ਡਿਠੇ ਸਚੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਮਲੁ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੀ ਕਟੀਐ ॥

(ਘ) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ (ਅਨੁਮਾਨਿਤ 1543-1637 ਈ.)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ 'ਵੇਦ-ਵਿਆਸ' ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੱਕ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੇਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਗਿੱਲਵਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਿਤੀਆਂ ਬਾਬਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1543 ਈ. ਤੋਂ 1637 ਈ. ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਦੋਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ 39 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 675 ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 648 ਕਬਿੱਤ, 3 ਸਵੱਈਏ, 8 ਦੋਹਰੇ, 8 ਸੋਰਠੇ ਅਤੇ 8 ਛੰਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਮੁੱਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਕਾਰ ਹਨ। 'ਪਾਉੜੀ' ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ-ਜੀਵਨੀ ਮੂਲਕ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਿਰਜੀਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੁੱਤਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਮਿਟੀ ਧੁੰਧੁ ਜਗਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਆ ॥
ਜਿਉ ਕਰਿ ਸੂਰਜੁ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਰੇ ਛਪਿ ਅੰਧੇਰੁ ਪਲੋਆ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ:- ਵਾਰ-2, ਵਿੱਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰ-3, ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਵਾਰ-4 ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਦੱਸ ਕੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰ-5, 6 ਤੇ 9ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਵਾਰ-10ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 11ਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਵਾਰ-15ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਕੁੱਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤਾਂ

(ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵੀਦਾਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਦਿ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਵਾਰ-16ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਮੀਣਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ-28ਵੀਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਮਨਮੁਖ ਨਾਇਕ-ਪ੍ਰਤਿਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਆਚਰਨ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਢੁਕਵੇਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਖੰਡਿਤ-ਮੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪਕ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ‘ਠੇਠ-ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਠੇਠ-ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਪਰ ਮਾਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗਣ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਸਪਰ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ‘ਕਬਿਤ ਤੇ ਸਵੱਯੇ’ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਗਰਾ ਤੇ ਵਾਰਾਣਸੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਬਿਤ ਤੇ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਬ੍ਰਜੀ ਹੈ। **ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ** ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ- ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਧਾਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਬਿਤ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਬਿਤ ਉਹ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਿਤ ਤੇ ਸਵੱਈਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

ਜੋਗ ਬਿਖੈ ਭੋਗ ਅਰੁ ਭੋਗ ਬਿਖੈ ਜੋਗ ਜਤ
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੰਥ ਜੋਗ ਭੋਗ ਸੈ ਅਤੀਤ ਹੈ।
ਗਿਆਨ ਬਿਖੈ ਧਿਆਨ ਅਰੁ ਧਿਆਨ ਬਿਖੈ ਬੇਧੇ ਗਿਆਨ
ਗੁਰਮਤਿ ਗਤਿ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਕੈ ਅਜੀਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ’ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ‘ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਦਕਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

2. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ (1173-1266 ਈ.) ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਪਾਲਨਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖੋਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰੀਕਤ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪ ਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ-ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

(ੳ) ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ (1539-1593 ਈ.)-

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਲਾਲ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਕਾਰਨ 'ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ' ਤੇ ਮਾਧੋ ਲਾਲ ਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ 'ਮਾਧੋ ਲਾਲ ਹੁਸੈਨ' ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1539 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਖ ਉਸਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਜੁਲਾਹਿਆ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ-

ਨਾਉਂ ਹੁਸੈਨਾਂ ਤੇ ਜਾਤ ਜੁਲਾਹਾ,
ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਤਾਣੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ।

ਆਪ ਨੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ 'ਹਾਫ਼ਿਜ਼' ਬਣ ਗਏ। ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਆਪ ਨੇ ਦਾਤਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਤਕੀਏ ਉੱਤੇ ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਢਾਲਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦਾ ਪੱਕਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੂਫੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਮੁਲਾਮਤੀ ਜਾਂ ਕਲੰਦਰੀ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ, ਜੋ ਭੰਗ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨੱਚਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ-

ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਹੋਗ ਨਿਬੇੜਾ
ਕਿਆ ਸੂਫੀ ਕਿਆ ਭੰਗੀ।
ਜਾਂ
ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ
ਇਹ ਦੁਆਇ ਮਲੰਗ ਦੀ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਮੁਲਾਮਤ' (ਭਾਵ ਘਿਰਣਾ, ਲਾਹਨਤ ਆਦਿ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਆਪ ਹੰਢਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਬੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕਾਦਰੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਬਹਿਲੋਲ ਸ਼ਾਹੀ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿਲੋਲ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੀ ਉਪਸ਼ਾਖਾ 'ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹੀ' ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਬਾਨੀ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਸਨ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਮੌਤ 1593 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਾਗਬਾਨਪੁਰੇ (ਲਾਹੌਰ) ਵਿਖੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿਰਫ 163 ਕਾਫੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 'ਕਾਫੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਾਫੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਫੀਆਂ 35 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਸਿਕੀ-ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ

ਦੀਆਂ ‘ਕਾਫ਼ੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ, ਬਿਰਹਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ-ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ‘ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਨਿਮਾਣਾ’ ਜਾਂ ‘ਕਹੇ ਹੁਸੈਨ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਈਂ ਦਾ’ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ, ਚਰਖਾ, ਤ੍ਰਿਛਣਾਂ, ਖੂਹਾਂ, ਪੱਤਣਾਂ, ਪੀਘਾਂ, ਵਿਹੜਿਆਂ, ਮਲਾਹ, ਬੇੜੀ, ਪੇਕਿਆਂ, ਸਹੁਰਿਆਂ, ਡੋਲੀਆਂ, ਆਲਿਆਂ ਆਦਿ ਲੋਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਰੁੱਤਾਂ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ‘ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ’ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਚੋਣਵੇਂ ਨਮੂਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ -

- ਰਾਂਝਣ ਮੈਨੂੰ ਕੁੰਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਜ਼ੋਰ।
ਮੱਛੀ ਵਾਂਗੂੰ ਪਈ ਤੜਫ਼ਾਂ, ਕਾਦਰ ਦੇ ਹੱਥ ਡੋਰ।
- ਦਰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਹਾਲ ਨੀ ਮੈਂ ਕੇਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।
ਸੂਲਾਂ ਮਾਰ ਦੀਵਾਨੀ ਕੀਤੀ
ਬਿਰਹੋਂ ਪਿਆ ਸਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ
ਨੀ ਮੈਂ ਕੇਹਨੂੰ ਆਖਾਂ।
- ਸੱਜਣ ਦੇ ਹੱਥ ਬਾਂਹ ਅਸਾਡੀ
ਕੀਕਣ ਆਖਾਂ ਛੱਡ ਵੇ ਅੜਿਆ।
- ਬਾਹਰੋਂ ਪਾਕ ਅੰਦਰੋਂ ਅਲੂਦਾ
ਕਿਆ ਤੂੰ ਸ਼ੇਖ਼ ਕਹਾਵੇ।
- ਇਸ਼ਕ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਕਾਇਮ ਦਾਇਮ
ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਥੀਵੇ ਬੇਹਾ।
- ਰਾਂਝਣ ਯਾਰ ਤਬੀਬ ਸੁਣੀਂਦਾ
ਮੈਂ ਤਨ ਦਰਦ ਅਵੱਲੇ।

(ਅ) ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ (1550-1660 ਈ.)-

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1550 ਤੋਂ 1660 ਈ. ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸੂਫੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਕਾਬਲ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਲੰਧਰ ਆ ਕੇ ਵੱਸ ਗਿਆ।

ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਨੂੰ ਵੈਦਾਂਤੀ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸੂਫੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਹਾਸ-ਰਸ’ ਧਾਰਾ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਜੀਦ ਪਹਿਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕੀ ਚੋਭ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਨੇ ‘ਰੋਸ਼ਨੀਏ ਟੋਲੇ’ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਦੋਹਰੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੇ ‘ਚੌਤੁਕੀਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ’ ਨੂੰ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਜੀਦ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ, ਚਾਲੀ ਸ਼ਲੋਕ, ਤੇਤੀ ਤੂਤੀਏ, ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਅਤੇ ਇਕ ਮਾਝ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਾਣੀ-ਵੰਡ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਭਰਪੂਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਵਜੀਦਾ ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੋ ਆਖੈ, ਐਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਕਰ’ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਦੇ ਚੌਤੁਕੀਏ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ ਢੂੰਡੇ, ਆਬਿ ਹਯਾਤ ਨੂੰ।
ਫਿਰਦਾ ਵਿੱਚ ਪਹਾੜਾਂ, ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ।
ਪੀਤੋ ਸੁ ਨਾਹਿ ਪਿਆਲਾ, ਆਪਣੇ ਦਸਤ ਭਰ।
ਵਜੀਦਾ ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੋ ਆਖੈ, ਐਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਕਰ।
- ਇਕਨਾਂ ਦੇ ਧਨ ਪੱਲੇ ‘ਸ਼ਾਹ’ ਸਦਾਇਦੇ।
ਪਹਿਨਣ ਮਖਮਲ ਖਾਸਾ, ਮੁਸ਼ਕ ਹਢਾਇਦੇ।
ਇਕਨਾਂ ਨੂੰ ਭਿਖਨਾ ਪੈਂਦੀ, ਫਿਰਦੇ ਦਰ-ਬਦਰ।
ਵਜੀਦਾ ਕੌਣ ਸਾਹਿਬ ਨੋ ਆਖੈ, ਐਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਕਰ।

ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਰਚਿਤ ਇੱਕ ਦੋਹਰਾ ਵੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

ਵਜੀਦਾ ਪੂਤ ਪਠਾਨ ਕੇ, ਦੇਤ ਦਲਾਂ ਕੋ ਮੋੜ।
ਜਬ ਸ਼ਰਨ ਪੜੇ ਗੋਪਾਲ ਕੀ, ਸਕੇ ਨਾ ਤਿਨਕਾ ਤੋੜ।

(ੲ) ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ (1631-1691 ਈ.)-

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੌਧਿਕ ਸੂਫੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ 1631 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਆਵਾਣ, ਤਹਿਸੀਲ ਸ਼ੇਰਕੋਟ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਬਾਯਜੀਦ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਰਾਸਤੀ’ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਸਦਕਾ ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ‘ਸੂਫੀ’ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਾਂਤ-ਸ਼ੌਂਕਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ 4 ਪਤਨੀਆਂ, 8 ਪੁੱਤਰ ਤੇ 17 ਦਾਸੀਆਂ ਸਨ।

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ‘ਕਾਦਰੀ ਸਰਵਰੀ’ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸਨ। ਬਾਹੂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ‘ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ’ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ 140 ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ‘ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ’ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਉੱਘੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ -

ਫੇਰ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਇੱਕ ਹੋਇਆ, ਖਾਸਾ ਮਰਦ ਹਕਾਨੀ।
ਦੋਹੜੇ ਪਾਕ ਜ਼ੁਬਾਨ ਉਹਦੀ ਦੇ, ਰੋਸ਼ਨ ਦੋਹੀਂ ਜਹਾਨੀ।

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਦੋਹੜੇ’ ਤੇ ‘ਸੀਹਰਫ਼ੀ’ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਹੂ ਨੇ ‘ਦੋਹੜੇ’ ਤੇ ‘ਸੀਹਰਫ਼ੀ’ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ‘ਸੀਹਰਫ਼ੀ’ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਰਨਮਾਲਾ ਦੇ ਤੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਨ 1914 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜ ਮੰਜ’ ਵਿੱਚ ਬਾਹੂ ਦੀਆਂ 5 ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ

ਵਿੱਚ 4-4 ਤੁਕਾਂ ਦੇ 115 ਬੰਦ ਦਰਜ ਹਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ ਲਾਹੌਰੀ ਨੇ ‘ਆਬਯਾਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਪੰਜਾਬੀ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹੜਿਆਂ ਦਾ ਛੰਦ ‘ਤਾਟਕ’ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਹਰ ਤੁਕ ਵਿੱਚ 16+14 ‘ਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਚਾਰ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ‘ਦਵੱਈਏ’ ਛੰਦ ਦੇ ਮਗਰ ਦੋ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਵਧਾਉਣ ਨਾਲ ‘ਤਾਟਕ’ ਛੰਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ‘ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ’ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ ਤੇ ‘ਹੂ’ ਦੀ ਹੋਕ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਦਿਖਾਵਿਆਂ, ਪਾਖੰਡਾ, ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

- ਜੇ ਰੱਬ ਮਿਲਦਾ ਜੰਗਲ ਭੰਵਿਆਂ, ਮਿਲਦਾ ਗਊਆਂ ਵੱਛੀਆਂ ਹੂ।
ਜੇ ਰੱਬ ਮਿਲਦਾ ਵਾਲ ਵਧਾਇਆ, ਮਿਲਦਾ ਭੇਡਾਂ ਸੱਸੀਆਂ ਹੂ।
ਜੇ ਰੱਬ ਮਿਲਦਾ ਤੀਰਥ ਨ੍ਹਾਤਿਆਂ, ਮਿਲਦਾ ਡੱਢੂਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਹੂ।
ਬਾਹੂ ਰੱਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਨੀਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਛੀਆਂ ਹੂ।
- ਨਾ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮ, ਨਾ ਮੈਂ ਮੁੱਲਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਹੂ।
ਨਾ ਦਿਲ ਦੱਜ਼ਖ਼ ਮੰਗੇ ਮੇਰਾ, ਨਾ ਸ਼ੌਂਕ ਬਹਿਸ਼ਤੀ ਰਾਜੀ ਹੂ।
ਬਾਝ ਵਸਾਲ ਰੱਬ ਦੇ ਬਾਹੂ, ਹੋਰ ਝੂਠੀ ਹਭ ਬਾਜ਼ੀ ਹੂ।
- ਅਲਫ਼ ਔਲਾ ਚੰਬੇ ਦੀ ਬੂਟੀ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੇਰੇ ਮਨ ਲਾਈ ਹੂ।
ਨਫੀ ਇਸਬਾਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲਿਆ, ਹਰ ਰੰਗੇ ਹਰ ਜਾਈ ਹੂ।
ਅੰਦਰ ਬੂਟੀ ਮੁਸ਼ਕ ਮਚਾਇਆ, ਜਾਂ ਫੁਲਣ ਤੇ ਆਈ ਹੂ।
ਜੀਵੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਾਮਿਲ ਬਾਹੂ, ਜੈਂ ਇਹ ਬੂਟੀ ਲਾਈ ਹੂ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਕਲਾਮ’ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਇੱਕ ‘ਮਾਂਹਗੇ’ (ਕਾਵਿ-ਰੂਪ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਉਹ ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੈ ਪੁਰ ਮੂੰਹ, ਤਵੀਜ਼ਾਂ ਵਾਲੜੀਏ।
ਹੈ ਗੋਲ ਅਜੀਬਾਂ ਹੂ, ਤਵੀਜ਼ਾਂ ਵਾਲੜੀਏ।
ਦੇਂਦਾ ਐਬ ਮੁਰੀਦਾਂ ਧੋ, ਤਵੀਜ਼ਾਂ ਵਾਲੜੀਏ।
ਜਿਵੇਂ ਨਬੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਧੋ, ਤਵੀਜ਼ਾਂ ਵਾਲੜੀਏ।

(ਸ) ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ (1659-1725 ਈ.)-

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਬਟਾਲੇ ਵਿੱਚ 1659 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਘਰੋਗੀ ਘਟਨਾ ਕਾਰਨ ਮਨ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ‘ਸ਼ੁਤਰ ਨਾਮਾ’ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚੇ ਇਸ਼ਕ ‘ਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸੋਜ਼ ਤੇ ਦਰਦ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਰਵਾਇਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਵੰਨਗੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ:-

ਪੈ ਚੱਕੀ ਆਪ ਪੀਸਾਈਐ, ਵਿੱਚ ਰੰਗਣ ਤਾਵਣ ਤਾਈਐ।
ਇਉਂ ਕਪੜ ਰੰਗ ਰੰਗਾਈਐ, ਤਾਂ ਨਾਮ ਮਜੀਠ ਸਦਾਈਐ।

ਇਉਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਲਾ ਪੀਵਣ, ਜੰਗ ਅੰਦਰ ਮਰ ਮਰ ਜੀਵਣ।
ਵਿੱਚ ਅਹਿਰਣ ਤਾਵਣ ਤਾਈਐ, ਤੇ ਅਹਰਣਿ ਸੱਟ ਸਹਾਈਐ।
ਹੋਇ ਰੁੰਝੀ ਆਪ ਤੁੰਬਾਈਐ, ਤਿਲ ਘਾਣੀ ਮਾਹਿ ਪੀੜਾਈਐ।

ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਉਸ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

ਸੁਖਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਰੱਜੇ, ਕੱਥੇ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੇ।
ਪੰਥ ਪਿਆ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਵਣ, ਰਾਹਬਰ ਉਸ ਤਰਫ਼ ਦੇ।

(ਹ) ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੀ-

ਮੌਲਾਨਾ ਅਬਦੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਮੌਲਾਨਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਬਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮੀਆਂ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਲਕਾ ਹਾਂਸ, ਤਹਿਸੀਲ ਪਾਕਪਟਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ 'ਹੀਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪੱਕੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। **ਮੌਲਾਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ** ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮੌਤ ਅੰਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ 'ਬਾਗ਼ ਅਨਵਾਰ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਤੁਕ 'ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੁੱਘੇ ਕੌਣ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਣੇ' ਅੱਟਲ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਡੁੱਘੇ, ਕੌਣ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਣੇ।
ਵਿਚ ਬੇੜੇ ਛੇੜੇ ਕੱਪਰ ਵਿੱਚ, ਬਿਨ ਮਲਾਹ ਮੁਹਾਣੇ।
ਚੌਦਾਂ ਤਬਕ ਦਿਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਤੇਬੂ ਵਾਂਗੂੰ ਤਾਣੇ।
ਜੇ ਕੋਈ ਮਹਿਰਮ ਦਿਲ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਸੋਈ ਰੱਬ ਪਛਾਣੇ।

(ਕ) ਦਾਨਾ-

ਦਾਨਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਜੀਦ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਵਜੀਦ ਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁਕ 'ਦਾਨਾ ਕੌਣ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਆਖੇ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਕਰ' ਰੱਖ ਲਈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮੂਰਖ ਨਾਮਾ' ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿਕ ਖੂਬੀਆਂ ਵਜੀਦ ਦੀ ਨਕਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

ਸਮਾਂ ਕਾਲ ਜਾਂ ਮੂਰਖ ਦੇ ਸਿਰ ਆਇਆ।
ਤਾਂ ਲੋਭ ਦਾਮ ਦੇ ਪਕੜ ਦਾਮ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ।
ਮਾਲ ਦੌਲਤ ਧੰਨ ਹੁੰਦੇ, ਭਟਕੇ ਦਰ-ਬਦਰ।
ਦਾਨਾ ਕੌਣ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਆਖੇ, ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਕਰ।

(ਖ) ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਭੂਰੇ ਵਾਲਾ (1552-1654 ਈ.)-

ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੌਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਹਸਨ ਹਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਬੀਬੀ ਜਿਉਣੀ' ਸੀ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸਦਾ ਜਨਮ 'ਘੱਘਾਵਾਲੀ ਫਾਲੀਆ' ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਨੌਸ਼ਾਹ ਗੰਜ ਬਖ਼ਸ਼' ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਕੇ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੀ ਯਾਤਰਾ (ਹੱਜ) ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ

ਵੀ ਮੁਹਿਮ ਉੱਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦਾ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰਤਿਕ-ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਕੁਲੀਆਤ ਨੌਸ਼ਾਹ’ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ 906 ਪੰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ 4000 ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

ਜੋ ਚਾਹੇ ਜੱਗ ਜੀਵਣਾ ਤਾਂ ਜਾਗ ਅੰਧਾਰੀ ਰਾਤ,
ਅੰਧੇਰੇ ਮੂੰਹ ਪਾਈਏ ਨੌਸ਼ਾਹ ਆਬਿ-ਹਯਾਤ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਫੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਾਰਾਵਾਂ (ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫੀ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾ-ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਜੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ‘ਦਮੋਦਰ’ (16 ਵੀਂ ਸਦੀ) ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਦਮੋਦਰ-

ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ’ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਹੀ ਰਚਿਆ। ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ (ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ) ਅਨੁਸਾਰ ‘ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ’ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1574 ਈ. ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ ਦੁਆਰਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ’ ਸੰਬੰਧੀ ‘ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ’ ਤੇ ‘ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ’ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਮੋਦਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ) ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ’ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਬਾਵਾ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਜੀ ਨੇ 1927 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਿਉਣਾ’ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ) ਅਤੇ ‘ਭਾਈ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ’ (ਸਾਕਨ ਪੈੜਾ ਬੁਲੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ) ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੋ ਪੁਰਾਤਨ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਲ ਕੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਪਾਠ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। **ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ** ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ’ ਦੇ ਕੁਲ 990 ਬੰਦ ਸਨ, ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ‘ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ’ ਵਿੱਚ 961 ਬੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦਮੋਦਰ ਕੌਣ ਸੀ? ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ? ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਉਸਨੇ ਕਦੋਂ ਲਿਖਿਆ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

- ਨਾਉਂ ਦਮੋਦਰ ਜਾਤ ਗੁਲਾਟੀ, ਆਇਆ ਸਿੱਕ ਸਿਆਲੀਂ।
ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਮਸਲਤ ਕੀਤੀ ਬਹਿ ਕੇ ਇਥਾਈਂ ਜਾਲੀ।
ਵੜਿਆ ਵੰਝ ਚੂਚਕ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿਆਲ ਅਬਦਾਲੀ।

ਦੇਖ ਦਮੋਦਰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਉਸ, ਵੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲੀ।
ਉਥੇ ਕੀਤਾ ਰਹਿਣ ਦਮੋਦਰ, ਉਹ ਵਸਤ ਖੁਸ਼ੀ ਆਈ।
ਚੂਚਕ ਨੂੰ ਜੋ ਵੰਝ ਮਿਲਿਆ ਸੇ, ਨਾਲੇ ਕੁੰਦੀ ਤਾਈ।
ਚੂਚਕ ਬਹੁੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਦਿਲਗੀਰੀ ਲਾਗੀ।
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਹੋਇਆ ਦਿਲਾਸਾ, ਤਾਂ ਹੱਟੀ ਉੱਥੇ ਪਾਈ।

- ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜੋ ਅਕਬਰ ਸੰਦੀ, ਦਿਨ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਸਵਾਈ।
-- -- --
ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜੋ ਅਕਬਰ ਸੰਦੀ, ਹੀਲ ਨ ਹੁੱਜਤ ਕਾਈ।
-- -- --
ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਰਾਜ ਵਡੇਰਾ, ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਕਜ਼ਾ ਦਿਵਾਈ।
- ਵੇਖ ਦਮੋਦਰ ਹੀਰੇ ਦੀ ਚਾਲੀ, ਕਿੱਸਾ ਆਣ ਬਣਾਏ।
-- -- --
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਮੈਂ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠਾ, ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਲੜਾਈ।
-- -- --
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਡਿੱਠਾ, ਜੋ ਸਿਰ ਸਲੇਟੀ ਦੇ ਆਈ।
-- -- --
ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਣੀ ਨਾ ਕਾਈ।
-- -- --
ਅਸਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਅਲਾਇਆ ਉਹੋ, ਜੋ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰ ਪਾਇਉਈ।
- ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਉੰਨਤੀ ਆਹਾ, ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਰਾਏ।
ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ, ਝੋੜੇ ਰੱਬ ਚੁਕਾਏ।

ਉਪਰੋਕਤ ‘ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ’ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਦਮੋਦਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ‘ਗੁਲਾਟੀ ਅਰੋੜਾ’ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਝੰਗ- ਸਿਆਲ’ ਵਿੱਚ ਹੱਟੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਹਵਾਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1529 ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਅਰਥਾਤ 1472 ਈ. ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ‘ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ’ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਪਰਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਵਧੇਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ। **ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ** ਅਨੁਸਾਰ, ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ (1450-1488) ਵਾਪਰੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਤਾਰੀਖ ਝੰਗ ਸਿਆਲ’ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਦੇ ਮਰਨ ਦਾ ਸਾਲ 1452 ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਲੀਜ਼ੈਡਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ’ (1884-1889 ਈ.) ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਮੋਦਰ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ‘ਪਟਵਾਰੀ’ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਸਿੱਧ ਹੈ ‘ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ’ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਦਮੋਦਰ ਦੀ ‘ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ’ ਵੱਲ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ **ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ** (ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ) ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ,

“ ਦਮੋਦਰ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਥਾਂ-

ਥਾਂ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੋਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਹੁਸਨ ਵੀ ਵੇਖਣ ਗਿਆ, ਹੀਰ ਦੀ ਬਾਲ-ਲੀਲ੍ਹਾ ਵੀ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਫੇਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵੇਲੇ ਕੋਟ ਕਬੂਲੇ ਵੀ ਪਹਿੰਚ ਗਿਆ। ਜੇ ਉਹ (ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ) ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਾਹਦੀ ਕਰਦਾ ਸੀ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਦਮੋਦਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1605 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ - ਤੇੜੇ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਦਮੋਦਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਦਵੱਈਆ’ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ 28 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਝਾਂਗੀ ਜਾਂ

ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ/ਨਾਟਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਕਿੱਸਾ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਸੰਜਮ, ਸੰਕੋਚ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਪੱਖੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ, ਜ਼ਾਤਾਂ, ਗੋਤਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਜੀਵਤਾ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੈ।

‘ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ’ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ‘ਮੰਗਲਾਚਰਨ’ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਭ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਰੱਬ ‘ਸਾਹਿਬ’ ਦੀ ਉਪਮਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-

“ਅਵਲ ਨਾਮ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲਈਏ ਜਿਨ ਏਹ ਜਗਤ ਉਪਾਯਾ।”

ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵੇਗਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਿਆ ਹੈ-

ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਢੁੱਕ ਰਹੀਆਂ ਕੁੜਮਾਈਆਂ।
ਚੌਂਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਸਚਿਆਈਆਂ।
ਛੇਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਦਰ ਦਰ ਕੂਕਾਂ ਪਾਈਆਂ।
ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਚਾਰੇ ਨਈਂ ਨਿਵਾਈਆਂ।
ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹਿਰ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਅੱਖੀਆਂ ਲਾਈਆਂ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਢੁਕਵਾਂ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਹੀਰ ਦਾ ਰਾਂਝੇ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਬੜਾ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ-

ਤਾਂ ਚੋਰੀ ਵੇਖੇ ਹੀਰ ਸਿਆਲੀ ਮੂੰਹੋਂ ਨ ਕੁਝ ਅਲਾਏ।
ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਲੀਕਾਂ ਖੋਟੇ ਆਖ ਨ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਾਏ।
ਅੰਦਰ ਗੱਲ ਹੰਢਾਏ ਨੀਂਗਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਫਿਕਰ ਟਿਕਾਏ।
ਜੇ ਸਚ ਜਾਣਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ਤਾਂ ਪੀਰਾਂ ਇਹ ਪੱਲੂ ਪਾਏ।

ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਫੈਲਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ-

ਹੁੱਲੇ ਹੀਰੇ ਹੁੱਲੀ ਭੈਣੇ ਗੱਲ ਤੁਸਾਡੀ ਹੁੱਲੀ।
ਹੁਣੇ ਤਾਂ ਚੂਚਕ ਬਾਪ ਸੁਣੇਂਦਾ ਤਾਮ ਪੱਕੇ ਨਾ ਚੁਲ੍ਹੀ।
ਚਾਕਾਂ ਨਾਲ ਕਰੇਂ ਅਸ਼ਨਾਈ ਫਿਰਨੀ ਏਂ ਕੇਸੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ।

ਸੁਣ ਤੂੰ ਸਚ ਸਿਆਣੀ ਕੁੜੀਏ ਚਾਕਾਂ ਉੱਤੇ ਡੁਲੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਨਾਲ ਚਿਤਰੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਇਸਤਰੀ-ਮਰਦ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ-

ਜੇ ਧੀਏ ਚੜ੍ਹੇ ਘੋੜੇ, ਬਾਹਰ ਪੰਥੀ ਨਾ ਠਹਿਰਾਹਿਣ।
ਨਰ ਨਾਰੀ ਜੋ ਕੋਈ ਦੇਖੇ, ਪਲ ਨ ਪਲਕਾ ਲਾਇਣ।

-- -- --
ਘਿੰਨ ਘੜਾ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਮਾਏ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭੋਇ ਮਰੇਂਦੀ।
ਵਿਚ ਮਸੀਤੇ ਚੰਦ ਫਥੋਈ, ਮੈਂ ਵਰ ਨਹੀਂਏ ਦੇਂਦੀ।

‘ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ’ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਹੀਰ ਦੇ ਰਾਂਝੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ‘ਸੂਫੀਆਨਾ ਅੰਦਾਜ਼’ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਸੁੱਧ ਹੋਈ ਹੀਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਕਲਾਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ-

ਨਾ ਕੋਈ ਆਖਹੁ ‘ਹੀਰੇ’ ਮੈਨੂੰ, ਨਾ ਕੋਈ ਆਖ ਸਲੇਟੀ।
ਜਾਤ ਸਨਾਤ ਪਛਾਣੋਂ ਨਾਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਾਕੇ ਨਾਲ ਚਕੇਟੀ।
ਕਦੋਂ ਚੂਚਕ ਮਾਂ ਪਿਉ ਮੈਂਡਾ ਮੈਂ ਕਦਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ।
ਦਾਵਣ ਆਣ ਲਗੀ ਲੜ ਤੈਂਡੇ ਜੇ ਪਵਾਂ ਕਬੂਲ ਜਟੇਟੀ।

ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਗਾਰ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਸੁਖਾਂਤਕ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮਾਖਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਮੋਦਰ ‘ਅੱਖੀ ਡਿੱਠੀ’ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ, ਜੋ ਲੰਮੀ ਤਰਫ਼ ਸਿਧਾਏ।
ਜਾਂ ਕੋਹ ਤੂੰ ਗਏ ਅਗੇਰੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਨਾਲੇ ਆਹੇ।

(ਅ) ਪੀਲੂ-

‘ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾ’ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਪੀਲੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪੀਲੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪੀਲੂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ) ਅਨੁਸਾਰ, ਪੀਲੂ ਕੌਮ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵੈਰੋਵਾਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਬਰ ਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (1556-1627 ਈ.) ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ।

ਪੀਲੂ ਦਾ ਪਾਰਕਾਲੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਜੋ 1676 ਈ. ਅਰਥਾਤ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪੀਲੂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਯਾਰੋਂ ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰੀ ਸ਼ਾਇਰ ਭੁਲ ਕਰੇਣ।
ਉਹਨੂੰ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਥਾਪਨਾ, ਕੰਧੀ ਦਸਤ ਧਰੇਣ।

ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਅਹਿਮਦਯਾਰ, ਜੋ ਪੀਲੂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵੀ ਪੀਲੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਪੀਲੂ ਨਾਲ ਨਾ ਰੀਸ ਕਿਸੇ ਦੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੋਜ਼ ਅਲਹਿਦੀ।
ਮਸਤ ਨਿਗਾਹ ਕੀਤੀ ਉਹ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਫਕੀਰ ਵਲੀ ਦੀ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ **ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ** ਦਾ ਕਰਤਾ **ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼** ਵੀ ਪੀਲੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਛੜੀ ਛੜੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਲੇਕਿਨ ਜੋ ਆਖੀ ਸੋ ਹੱਛੀ।
ਪੀਲੂ ਸੁਥਰਾ ਪਹਿਲੇ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਮੀ ਕਦ ਕੱਛੀ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੋਣ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੀਲੂ ਭਗਤ ਹੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪੀਲੂ ਹੈ।

ਪੀਲੂ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ’ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮੂਲ ਖ਼ਰੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਢਾਡੀਆਂ, ਮਰਾਸੀਆਂ ਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣੇ-ਸੁਣਾਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ **ਸਵਿਨਰਟਨ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਟੇਲਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ **ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ** ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਲੀਜੈਂਡਸ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ’ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਪੀਲੂ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਧੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ।

ਪੀਲੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾ ਵੀ ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ ਵਾਂਗ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੰਕੇਤਮਈ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੰਦ ਬੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸੰਕੇਤਕ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਸਾਹਿਬਾ ਪੜ੍ਹੇ ਪੱਟੀਆਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਪੜ੍ਹੇ ਕੁਰਾਨ।
ਵਿਚ ਮਸੀਤ ਦੇ ਲੱਗੀਆਂ ਜਾਣੇ ਕੁਲ ਜਹਾਨ।

ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ ਤੇ ਪੀਲੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਬਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਸਾਹਿਬਾਂ ਗਈ ਤੇਲ ਨੂੰ ਗਈ ਪਸਾਰੀ ਦੀ ਹੱਟ।
ਫੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਤੱਕੜੀ, ਹਾੜ ਨਾ ਜਾਣੇ ਵੱਟ।
ਤੇਲ ਭੁਲਾਵੇਂ ਭੁਲਾ ਬਾਣੀਆਂ, ਦਿੱਤਾ ਸ਼ਹਿਦ ਉਲੱਟ।
ਵਣਜ ਗਵਾ ਲਏ ਬਾਣੀਆਂ, ਬਲੂਦ ਗੰਵਾਇ ਜੱਟ।
ਤਿੰਨ ਸੌ ਨਾਂਗਾ ਪਿੜ ਰਿਹਾ, ਹੋ ਗਏ ਚੌੜ ਚੁਪੱਟ।

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਪੀਲੂ ਨੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੀ ਇੰਜ ਕਰਵਾਈ ਹੈ—

ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖਾਨ ਖੀਵੇ ਦੀ ਧੀ।
ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ ਮੀਢੀਆਂ, ਰੰਗ ਜੋ ਗੋਰਾ ਸੀ।
ਜੋ ਦੇਵੇ ਪਿਆਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ, ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਪੀ।
ਜੇ ਮਾਰੇ ਬਰਛੀ ਕੱਸ ਕੇ, ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਪੀਲੂ ਦਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਹਿਬਾ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਨਤਾਂ-ਤਰਲੇ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਸੂਰਮਤਾਈ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਨੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ 'ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ' ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਉਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵੱਲ ਹੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਮਾਈ ਬਾਪ ਨੇ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਕਰਤਾਰ।
ਐਸਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੂਰਮਾ ਖਰਲਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ।

ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬੱਕੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਸਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਦੋ ਮੱਝੀਆਂ ਦਾ ਘਿਉ ਦਿੱਤਾ ਬੱਕੀ ਦੇ ਢਿੱਡ ਪਾ।
ਮੇਰੀ ਬੱਕੀ ਤੋਂ ਡਰਨ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੈਥੋਂ ਡਰੇ ਖੁਦਾ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂੜੀ ਮੁਤਾਬਿਕ 'ਇਸਤਰੀ-ਨਿੰਦਾਂ' ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਖਾਨ ਨੂੰ, ਜੱਟ ਵੰਝਲ ਦੇਂਦਾ ਮੱਤ।
ਭੱਠ ਰੰਨਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਖੁਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਤ।
ਹੱਸ-ਹੱਸ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਯਾਰੀਆਂ, ਰੋ-ਰੋ ਦੇਂਦੀਆਂ ਦੱਸ।
ਲੱਥੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਂਵਦੀ, ਦਾਨਸ਼ਮੰਦਾਂ ਦੀ ਪੱਤ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਲੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਜਿੱਥੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੋਣੀ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਖੁਦੀ-ਗੁਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੋਇਆ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅੱਟਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਪੀਲੂ ਪੁੱਛੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ! ਕਿਤ ਵੱਲ ਗਿਆ ਜਹਾਨ।
ਲਗ ਲਗ ਗਈਆਂ ਮਜ਼ਲਸਾਂ ਬਹਿ ਬਹਿ ਗਏ ਦੀਵਾਨ।
ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਮਲਕੂਲ ਮੌਤ ਨੇ ਕੁਝ ਮਾਰਿਆ ਖੁਦੀ ਗੁਮਾਨ।
ਵਿੱਚ ਕਬਰਾਂ ਦੇ ਖਪ ਗਿਆ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸੋਹਣਾ ਛੈਲ ਜੁਆਨ।

ਪੀਲੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ

ਸਿੱਧਪਧਰੀ, ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਮਾਝੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਾਧਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਰੀ ਹੈ। **ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ**, ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ "ਇੱਕ ਜਟਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜਟਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ

ਸੁਣਾਈ ਹੋਈ” ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ **ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ** ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

“ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੋਜ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਬੜੀ ਹੈ, ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ, ਇਸ਼ਤਿਆਰੇ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਸੋਹਣੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।”

ਪੀਲੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੁਖਾਂਤ ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਦ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਆਖਰੀ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਹੈ। ਪੀਲੂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਤਿੱਖੀ ਤੌਰ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ‘ਹੀਰ’ ਮਕਬੂਲ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ‘ਮਿਰਜ਼ੇ’ ਦੀ ਗੂੰਜ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਵੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਮਕਬੂਲ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਪੀਲੂ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤਾਜ਼ਾ ਰੱਖਣਗੀਆਂ—

“ਬਾਝ ਭਰਾਵਾਂ ਜੱਟ ਮਾਰਿਆ, ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਰਜ਼ੇ ਸੰਗ।”

(ੲ) ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ—

ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ— ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਾਲਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ‘ਹਾਫ਼ਿਜ਼’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ‘ਰਾਂਝਾ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ’ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਰਗੋਧਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ (ਜੋ ਰਾਂਝਾ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਨਹੀਂ) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿੱਸਾਕਾਰ **ਅਹਿਮਦਯਾਰ** ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਲੋਕਾਂ ਸੈ ਪਏ ਕਿੱਸੇ ਜੋੜੇ, ਪੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸਾਲੇ।

ਪਰ ਰੀਣ ਵਲ ਨਾ ਡਿੱਠਾ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਾਲੇ।

ਸੈਫ਼ਲ ਮਲੂਕ ਦਾ ਕਰਤਾ **ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼** ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਮੁਸੱਨਿਫ਼, ਗ਼ੌਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਟੀ।

ਹਰ ਹਰ ਬੈਂਤ ਉਹਦਾ ਵੀ ਡਿੱਠਾ, ਜਿਉਂ ਮਿਸਰੀ ਦੀ ਖਿੱਟੀ।

ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਨੇ ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ’, ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’ ਤੇ ‘ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ’ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਉਸਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—

– ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

– ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਏਨੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।

– ਕਿੱਸਾ ਯੂਸਫ਼-ਜੁਲੈਖਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ।

‘ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ’ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਥਾ ਤੇ ਛੰਦ-ਸ਼ੈਲੀ ਪੀਲੂ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੀਲੂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਹੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ, ਹੋਣੀ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ, ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਸ਼ਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨਖਸ਼ਿਖ ਵਰਣਨ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਵਰਣਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਸਾਹਿਬਾਂ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ਦਾ, ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰੰਗ ਧਰੰਨ।
ਉਹਦੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਦੋ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੋ ਬਤਖ਼ਾਂ ਚੋਗ ਚੁਗੰਨ।

--

--

--

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਨੈਣ ਕਟਾਰੀਆਂ, ਦੂਸਰ ਘਾਹ ਕਰੰਨ।

ਜਿਉਂ ਤੇਜ਼ੀ ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ, ਲਾਟਾਂ ਨੈਣ ਮਚੰਨ।

‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ’ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਦੂਜਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ 51 ਬੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ‘ਰਵਾਇਤੀ ਜਿਹਾ ਬਿਆਨ’ ਹੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਸਰਲ ਤੇ ਠੇਠ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਉਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੇ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦਾ ਰੁਦਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਵਤ ਭਰਿਆ ਚਿਤਰਨ ਬੜਾ ਕਲਾਮਈ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ-

ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਜੇ ਰੱਬ ਆਵੇ ਮਿਹਰ ਤੇ, ਕੱਲਰ ਕੌਣ ਕਰੇ।
ਸੁੱਕੇ ਢੀਂਗਰ ਕੁਦਰਤੀ, ਕਰਦਾ ਰੱਬ ਹਰੇ।
ਰੱਬ ਭਰਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੱਖਣੇ, ਖਾਲੀ ਢੇਰ ਭਰੇ।
ਯਾਰੋਂ ਜੇਡੀ ਕੁਦਰਤ ਰੱਬ ਨੂੰ, ਏਡਾ ਕੌਣ ਕਰੇ।

ਕਿੱਸਾ ‘ਯੂਸਫ਼-ਜੁਲੈਖਾਂ’ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਤੇ ‘ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼’ ਵਿੱਚ ‘ਸੂਰਤ ਯੂਸਫ਼’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਹ ਕਥਾ ਦਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ‘ਅਹਿਨੁਲ ਕਸਿਸ’ (ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ) ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ‘ਮਸਨਵੀ’ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਿਹਰਾ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਉਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੀਤਲ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ‘ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ’ ਨੂੰ ‘ਨਿਪੁਨ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਮੂਨਾ’ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਯੂਸਫ਼’ ਤੇ ‘ਜੁਲੈਖਾਂ’ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ

ਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ-

ਯੂਸਫ਼ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ-

ਭੂਲ ਗਏ ਉਹ ਫ਼ਖ਼ਰ ਰੰਨਾਂ ਦੇ, ਲਾਫ਼ਾਂ ਵਿਸਰ ਗਈਆਂ।

ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਵਲ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਤਰ ਤਰ ਵੇਖਣ ਪਈਆਂ।

(ਯੂਸਫ਼-ਜ਼ਲੈਖਾਂ)

ਜ਼ਲੈਖਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ-

ਸੂਰਤ ਏਸ ਹਿਸਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਕਿਆ ਕਿਆ ਸਿਫ਼ਤ ਕਜੀਵੇ।

ਮੂੰਹ ਮਹਿਤਾਬ, ਸਨੋਬਰ ਕਾਮਤ, ਅੱਖੀਂ ਰੋਸ਼ਨ ਦੀਵੇ।

ਪਲਕਾਂ ਤੀਰ, ਕਮਾਨਾਂ ਅਬੂਰੂ, ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ।

ਨਾਜ਼ਕ ਬਦਨ, ਸੁਰਾਹੀ ਗਰਦਨ, ਉਂਗਲੀਆਂ ਜਿਉਂ ਫ਼ਲੀਆਂ।

ਠੰਡੀ ਸੇਬ, ਅਲਫ਼ ਜੂੰ ਬੀਨੀ, ਲੌਂਗ ਨਵਾਬ ਸਮਾਵੇ।

ਗੁਲ ਲਾਲਾ ਤੋਂ ਰੰਗ ਸਵਾਇਆ, ਦੇਖ ਪਰੀ ਸ਼ਰਮਾਵੇ।

(ਯੂਸਫ਼-ਜ਼ਲੈਖਾਂ)

ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ਲੈਖਾਂ' ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਯੂਸਫ਼-ਜ਼ਲੈਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੋਜ਼, ਜੋ ਮਧੁਰਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਹੈ।”

ਸੋ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ-

ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

- ਉਹ 'ਹੀਰ-ਕਾਵਿ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗਤ ਭਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਰ-ਦਮੋਦਰ ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

- ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਤੇ 'ਹੀਰ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- 'ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਅੰਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿੱਸਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਗੁੱਜਰ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਸਤਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ-

“ਕਥਾ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਿ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਕੀਤੀ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਹਿਮਦ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ

ਵਿੱਚ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਰਚਨਾ ਵਰ੍ਹੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-

“ਸੰਨ ਬੀਸ ਤੇ ਚਾਰ ਅਉਰੰਗਜ਼ਾਹੀ, ਕਥਾ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰੀ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਕਤ ਹਵਾਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣ ਤੋਂ 24 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨ 1693 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਅਹਿਮਦ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਬੈਂਤਾਂ, ਝੂਲਣਿਆਂ ਤੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 232 ਬੰਦ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਠੇਠ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ। ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਦੱਸੀ ਪਰ ‘ਹੀਰ’ ਦੀ ਮੌਤ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

ਛਿੱਠੇ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਮੱਕੇ ਦੇ ਰਾਹ ਤਿੰਨੇ, ਰਾਂਝਾ, ਹੀਰ ਤੇ ਨਾਲ ਸੀ ਮੱਝ ਬੂਰੀ।
ਰਾਂਝਾ ਰਾਹ ਵਿਖਾਵਦਾ ਹਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ, ਹੀਰ ਵੰਡਦੀ ਲੰਗਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਚੂਰੀ।

ਜਦੋਂ ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਰੰਗਪੁਰ ਖੇੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ-

ਨਜ਼ਰ ਬਾਜ਼ ਫਿਰਦਾ ਵਿੱਚ ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ, ਅੰਤ ਤਿੰਝਣੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਝਾਤੀਆਂ ਨੀ।
ਇਕ ਹੱਸਦੀਆਂ, ਖੇਡਦੀਆਂ, ਗਾਂਵਦੀਆਂ ਨੀ, ਇਕ ਬੈਠੀਆਂ ਚੁਪ ਚੁਪਾਤੀਆਂ ਨੀ।
ਕੋਈ ਸਾਂਵਲੀਆਂ ਨੀ, ਕੋਈ ਗੋਰੀਆਂ ਨੀ, ਕੋਈ ਲੰਮੀਆਂ ਕੋਈ ਸੰਘਾਤੀਆਂ ਨੀ।
ਏਕ ਭਿੰਨੜੇ ਨੈਣ ਅਨੂਪ ਕੁੜੀਆਂ, ਕਈ ਸੋਹਣੀਆਂ ਨੀ, ਇਕ ਦਾਤੀਆਂ ਨੀ।

ਸੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਾਰਕਾਲੀ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿੱਸਾ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਰੂਪਗਤ ਜੁਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

4. ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬੀਰਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ‘ਵਾਰ’ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਵਾਰਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਸ਼ਾਂਤਰਸ’ ਤੇ ਲੌਕਿਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਬੀਰ-ਰਸ’ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ 22 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ 39 ਵਾਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ।

ਬੀਰ-ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਪਿਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਆਦਿਕਾਲ ਦੀਆਂ ਛੇ ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ 9 ਲੋਕਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ‘ਧੁਨੀਆਂ

ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

(ੳ) ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਥਾ ਚੰਦਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ ਦੀ ਵਾਰ—

ਇਹ ਵਾਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੋ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਪਿਛੋਂ ਚੰਦਰਹੜਾ ਨੇ ਮੁਰੀਦ ਉੱਪਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਚੰਦਰਹੜਾ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ—

ਕਾਬੁਲ ਵਿੱਚ ਮੁਰੀਦ ਖਾਂ ਫੜਿਆ ਬਡ ਜ਼ੋਰ।
ਚੰਦਰਹੜਾ ਲੈ ਫੌਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬਡ ਤੋਰ।
ਦੁਹਾਂ ਕੰਧਾਰਾਂ ਮੁਹ ਜੁੜੇ ਦਾਮਾਮੇ ਦੌਰ।
ਸਸਤ੍ਰ ਪਜੂਤੇ ਸੂਰਿਆਂ ਸਿਰ ਬੱਧੇ ਟੌਰ।
ਹੋਲੀ ਖੇਲੇ ਚੰਦਰਹੜਾ ਰੰਗ ਲਗੇ ਸੌਰ।
ਦੋਵੇਂ ਤਰਫ਼ਾਂ ਜੁਟੀਆਂ ਸਰ ਵਗਨ ਕੌਰ।
ਮੈਂ ਭੀ ਰਾਇ ਸਦਾਇਸ਼ਾਂ ਵੜਿਆ ਲਾਹੌਰ।
ਦੋਵੇਂ ਸੂਰੇ ਸਾਮਣੇ ਜੂਝੇ ਉਸ ਠੌਰ।

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ 'ਮਾਝ' ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

(ਅ) ਜੋਧੇ ਵੀਰੇ ਪੂਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਾਰ—

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬਾਣ ਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ— ਜੋਧਾ ਅਤੇ ਵੀਰਾ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਗਰੀਬਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਕਬਰ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤੀ ਅਣਖ ਕਾਰਨ ਅਕਬਰ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ 'ਤੇ ਅਕਬਰ ਆਪਣੀ ਹੀਣਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋਧਾ ਤੇ ਵੀਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਨਾਇਕਾਂ ਵਿੱਚਕਾਰ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ—

ਜੋਧੇ ਬੀਰ ਪੂਰਬਾਣੀਏ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਕਰਾਰੀਆਂ।
ਫੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਰਣ ਭਾਰੀਆਂ।
ਸਨਮੁਖ ਹੋਏ ਰਾਜਪੂਤ ਸੁਤਰੀ ਰਣ ਕਾਰੀਆਂ।
ਧੂਹ ਮਿਆਨੋ ਕੱਢੀਆਂ ਬਿਜੁੱਲ ਚਮਕਾਰੀਆਂ।
ਇੰਦਰ ਸਣੇ ਅਪੱਛਰਾਂ ਮਿਲ ਕਰਨ ਜੁਹਾਰੀਆਂ।
ਏਹੀ ਕੀਤੀ ਜੋਧ ਵੀਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਗੱਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ੲ) ਰਾਣੇ ਕੈਲਾਸ਼ ਤਥਾ ਮਾਲਦੇਵ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੈਲਾਸ਼ ਦੇਵ ਅਤੇ ਮਾਲਦੇਵ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤ ਭਰਾ ਸਨ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਰ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਬਣ ਕਰਾ ਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੈਲਾਸ਼ ਦੇਵ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ, ਮਾਲਦੇਵ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਰਕਾਰ ਨੇ ਮਾਲਦੇਵ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਧਰਤ ਘੋੜਾ ਪਰਬਤ ਪਲਾਨ ਸਿਰ ਟੱਟਰ ਅੰਬਰ।
ਨਉਂ ਸੈ ਸਦੀ ਨਝਿਨਵੇਂ ਰਾਣਾ ਜਲ ਕੰਬਰ।
ਢੁਕਾ ਰਾਏ ਅਮੀਰ ਦੇਵ ਕਰ ਮੇਘ ਅਡੰਬਰ।
ਆਨਤ ਖੰਡਾ ਰਾਣਿਆਂ, ਕੈਲਾਸ਼ੇ ਅੰਦਰ।
ਬਿਜਲੀ ਜਿਉਂ ਚਮਕਾਣੀਆਂ, ਤੇਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਬਰ।
ਮਾਲਦੇਵ ਕੈਲਾਸ਼ ਨੂੰ, ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਰ ਸੰਬਰ।
ਫਿਰ ਅਧਾ ਧਨ ਮਾਲ ਦੇ ਛੱਡਿਆ ਗੜ੍ਹ ਅੰਦਰ।
ਮਾਲ ਦਿਓ ਜੋਸ ਖੋਟਿਆ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਹ ਸਿਕੰਦਰ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ/ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਢਾਡੀ ਅਬਦੁਲ ਅਤੇ ਨੱਥੂ ਮੱਲ ਵਾਰਾਂ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਵਾਰ 'ਪੱਗ ਤੇਰੀ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ' ਰਚੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ-

ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਬੱਧੀਆਂ, ਇੱਕ ਮੀਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪੀਰ ਦੀ।
ਇੱਕ ਅਜ਼ਮਤ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੀ, ਇੱਕ ਰਾਖੀ ਕਰੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ।
ਹਿੰਮਤ ਬਾਹਾਂ ਕੋਟ ਗੜ੍ਹ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਲਖ਼ ਬਖੀਰ ਦੀ।
ਪੱਗ ਤੇਰੀ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਦਰਬਾਰੀ ਢਾਡੀਆਂ 'ਮੀਰ ਮੁਸ਼ਕੀ' ਅਤੇ 'ਮੀਰ ਛਬੀਲਾ' ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੀ ਹੋਰ ਵਾਰ-ਰਚਨਾ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ-

ਤੂੰ ਮੁੱਛ ਅਕਾਸ਼ੋਂ ਆਇਆ ਪਰ ਧਨਖ ਚਲਾਈ।
ਨਾਨਕ, ਅੰਗਦ, ਅਮਰਦਾਸ, ਰਲਿ ਭਗਤ ਕਮਾਈ।
ਤੂੰ ਚਹੂੰ ਜੁਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ, ਚਾਰ ਵੇਦ ਉਗਾਹੀ।
ਤੇਗ ਬੱਧੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਬੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ' ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦਾ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਜੰਗਨਾਮਾ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਨਿਆਮਤ ਖ਼ਾਨ ਜਾਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ 'ਦੀਵਾਨ ਅਲਿਫ਼ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਵਾਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

ਪਹਿਲੇ ਔਲਾ ਸਿਮਰੀਏ, ਜਿਨ ਸਭਸ ਉਪਾਇਆ।
 ਬੇਲ ਜਲਾਵਣ ਕਾਰਨੇ, ਰੱਖੇ ਨਹੀਂ ਕਾਇਆ।
 ਨਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਲੀਜੀਏ, ਸਭਨਾਂ ਸਰਦਾਰ।
 ਪੰਥ ਵਿਖਾਲਿਆ ਦੀਨ ਦਾ ਸਗਲੇ ਸੰਸਾਰ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਲਮਾ ਆਖਿਆ, ਸੇ ਲਗੇ ਪਾਰ।
 ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਜਿਨ ਦਗਾ, ਤੇ ਸੱਟੀ ਮਾਰ।

5. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ’, ‘ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ’ ਤੇ ‘ਪੱਧਤੀਨਾਮਾ’ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਗਲੇ ਨਮੂਨੇ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਤੇ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ-

(ੳ) ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ-

ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ‘ਗਵਾਹੀ’ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅਖੀਂ ਵੇਖੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸੁਣੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਾਧੂ, ਸੰਤ ਤੇ ਸਿੱਖ ਨਾਇਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤੱਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ‘ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਪੁਰਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਵਲਾਇਲ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਜਾਂ ਕੌਲਬਰੁਕ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
2. ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ
3. ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ
4. ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜਾਂ ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ
5. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਕੀ
6. ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਕੀਆਂ
7. ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ
8. ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ’ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 57 ਸਾਖੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। 1926 ਈ: ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ

ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਮਿਸਟਰ ਕੌਲਬਰੁਕ ਨੂੰ ਹੱਥ-ਲਿਖਤੀ ਖਰੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੱਭੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ

ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1883 ਈ: ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਇਸ ਖਰੜੇ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ 'ਲੰਡਨ ਇੰਡੀਆਂ ਆਫਿਸ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ' ਤੋਂ ਉਤਾਰਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨੁਸ਼ਖਾ 'ਹਾਫੀਜ਼ਾਬਾਦ' ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਮੈਕਾਲਫ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਉੱਪਰ ਛਾਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੈਕਾਲਫ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਲਾਇਤ ਵਾਲੀ 'ਤੇ 'ਮੈਕਾਲਫ ਵਾਲੀ' ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ 1635 ਈ. ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

'ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਦਾ ਇਕ ਖਰੜਾ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 302 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹਨ- 167 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀਆਂ ਅਤੇ 135 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ (61 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹਰਿਜੀ ਤੇ 74 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਚਤੁਰਭੁਜ ਦੀਆਂ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੂਲਰੂਪ ਵਿੱਚ 575 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਜਾਂ ਪੈੜੇ ਮੋਖੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਨੂੰ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਰ ਛਾਪ ਸਮੇਂ ਵੱਧਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿੱਚ 75 ਤੋਂ 88 ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 90 ਅਤੇ ਹੁਣ ਨਵੀਨ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 232 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵੀ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਪਛਾਣ ਤੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਹੰਦਾਲੀਆਂ ਜਾਂ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵੀ ਇਸੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ' ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 25 ਕਥਾਵਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਸੈਂਟਰਲ ਪਬਲਿਕ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਨ 1683 ਈ. ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਇਕ ਉਤਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਢੰਗ 'ਸ੍ਰੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਪੋਥੀ' ਨਾਲ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਲਿਖਵਾਈ ਹੋਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਬੀਰ ਜੀ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 137 ਸਾਖੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖਰੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਕੀ' ਵਿੱਚ 47 ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, 'ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਕੀਆਂ' ਵਿੱਚ 51 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ' ਵਿੱਚ 32-33 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਟੀਕੇ (ਪਰਮਾਰਥ)-

ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀ ਟੀਕੇ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਹਨ। ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਬਦ 'ਪਰਮੈਅਰਥ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਠਿਨ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੀਣੇ ਗੁਰੂਆਂ ਸ੍ਰੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਤੇ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਟੀਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ -

1. ਜਪੁ ਪਰਮਾਰਥ (ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ)
2. ਟੀਕਾ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਕ੍ਰਿਤ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ)
3. ਟੀਕਾ ਦੱਖਣੀ ਓਅੰਕਾਰ (ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ)
4. ਟੀਕਾ ਪੱਟੀ ਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ (ਪੋਥੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ)
5. ਸੁਖਮਨੀ ਸਹਸਾਰ ਨਾਮ (ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ)

(ੲ) ਗੋਸ਼ਟਾਂ -

ਗੋਸ਼ਟ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਠ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ, ਬਹਿਸ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ- ਉੱਤਰ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਲਪਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜਾਂ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਜਾਂ ਗੋਸ਼ਠਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੋਸ਼ਠਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

1. ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਸ਼ਾਹ ਸਰਫ਼ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚਕਾਰ)
2. ਗੋਸ਼ਟਿ ਆਤਮੇ ਕੀ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
3. ਗੋਸ਼ਟਿ ਅਜਿਤੇ ਰੰਧਾਵੇ ਨਾਲ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
4. ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
5. ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
6. ਬੁੱਢਣ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
7. ਕਾਹੂ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
8. ਗੋਰਖ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ)
9. ਬਾਬੇ ਲਾਲ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟਿ (ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਤੇ ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਵਿਚਕਾਰ)
10. ਗੋਸ਼ਟਿ ਗੋਰਖ ਭਰਥਰੀ (ਗੋਰਖਨਾਥ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਵਿਚਕਾਰ)
11. ਗੋਸ਼ਟਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰ ਉਧੋ (ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੇ ਉਧੋ ਵਿਚਕਾਰ)
12. ਪੋਥੀ ਸਚਖੰਡ(ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਭਗਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਸੰਕਲਿਤ)
13. ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ (ਹਰਿ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਉੱਪਰ ਸਾਧੂਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ) ਵਚਨ ਜਾਂ ਬਚਨ-

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਮੂਨਾ 'ਵਚਨ' ਜਾਂ 'ਬਚਨ' ਹਨ। ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਚਨ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਵਚਨ ਸਾਂਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ', 'ਵਚਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ' ਆਦਿ ਵਚਨ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਹ) ਹੁਕਮਨਾਮੇ -

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ - ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੱਤਰ, 'ਹੁਕਮਨਾਮੇ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਲਈ ਭੇਟਾਂ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਨ ਭੇਜਣ, ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਘੋੜੇ ਭੇਜਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਸੇਵਕ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

(ਕ) ਅਨੁਵਾਦ -

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਾਤਨ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਾਲਾ ਅਸਰ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਨੁਵਾਦ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ -

1. ਟੀਕਾ ਵੇਦਾਂਤ ਸਾਰ
2. ਛੱਜੂ ਭਗਤ ਦਾ ਗੀਤਾ ਮਹਾਤਮ
3. ਬਿਬੇਕ ਸਾਰ ਜਾਂ ਗੀਤਾ ਸਾਰ
4. ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ
5. ਭੋਗਲ ਪੁਰਾਣ
6. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ
7. ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ

(ਖ) ਫੁਟਕਲ -

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਰੂਪਗਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ -

1. ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ
2. ਬਾਣੀ ਬਿਹੰਗਮ
3. ਪੰਦ ਨਾਮਾ (ਹਾਜ਼ਿਰ ਨਾਮਾ)
4. ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ ਰਾਜੇ ਸਿਵਨਾਭ ਕੀ
5. ਮਸਲੇ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਵਰਣਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਜੁਆਬ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਧ-ਠਾਥਾ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਨਿਕ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਬਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਆਦਿ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਕਥਾਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਵੀ 'ਪ੍ਰਮਾਣ' ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ - ਜੀਵਨੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਆਦਿ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ - ਗੁਰਮਤ, ਸੂਫੀ, ਕਿੱਸਾ, ਬੀਰ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਦਕਾ 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਲ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗਿਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
2. ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉ।
4. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।

(ੲ) ਉੱਤਰ-ਨਾਨਕ ਕਾਲ (1701 ਈ. - 1800 ਈ. ਤੱਕ)

ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਕਾਲ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਪੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ-

1. ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਮੀਆਂ ਵਜੀਦ, ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ ਬਟਾਲਵੀ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ (18ਵੀਂ ਸਦੀ) ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(ੳ) ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ (1680-1758 ਈ.) -

ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਿਖਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਪਾਂਡੋਕੇ, ਤਹਿਸੀਲ ਕਸੂਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ 1680 ਈ. (1130 ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਖੀ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ 'ਸੱਯਦ' ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਬਦੁੱਲਾ' ਸੀ, ਜੋ ਉਸਦੀ 40ਵੀਂ ਗੰਢ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ-

‘ਪੀਆ ਹੀ ਸਭ ਹੋ ਗਿਆ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨਾਹੀਂ।’

ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਪਿੰਡ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਉੱਚ ਸ਼ਰੀਫ ਗੀਲਾਨੀਆਂ’ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਲਕਵਾਲ 'ਤੇ ਫਿਰ ਪਾਂਡੋਕੇ ਵਿੱਚ ਆ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਰਤਜਾ ਪਾਸੋਂ ਉਸਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁਰੀਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈ। ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਜਾਤ ਦੇ ਅਰਾਈਂ (ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ) ਸੀ, ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਗਿਆ ਤੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪੁੱਛੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਡੂੰਘੀ ਰਮਜ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੀ-

ਬੁੱਲਿਆ ਰੱਬ ਦਾ ਕੀ ਪਾਉਣਾ।
ਐਧਰੋਂ ਪੁਟਣਾ ਉਧਰ ਲਾਉਣਾ।

ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਉਸਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੱਗਭਗ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ 1758 ਈ. (1171 ਹਿਜਰੀ) ਵਿੱਚ ਕਸੂਰ ਵਿਖੇ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਫੌਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਉਸਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਮੁਹਰਰਮ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਲਾ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਹੈ।

ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ

ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦਾ ਦਰਜਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ ਤੇ ਜਲਾਲੂਦੀਨ ਰੂਮੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।

ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਨੇ 156 ਕਾਫ਼ੀਆਂ, 48 ਦੋਹੜੇ, 40 ਗੰਢਾਂ, 03 ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਇਕ ਅਠਵਾਰਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਰਾਮਾਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਠੇਠ, ਸਾਦੀ ਤੇ ਲੋਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁਰਸ਼ਦ, ਭਗਤੀ, ਅਦਵੈਤਵਾਦ, ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ, ਸੂਫੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਹੂਕ, ਬੇਬਾਕ ਸੁਰ ਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੁਲ੍ਹੇਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

- ਰਾਂਝਾ ਰਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਨੀ, ਮੈਂ ਆਪੇ ਰਾਂਝਾ ਹੋਈ।
ਸੱਦੋ ਨੀ ਮੈਨੂੰ ਧੀਦੋ ਰਾਂਝਾ, ਹੀਰ ਨਾਂਹ ਆਖੋ ਕੋਈ।
ਰਾਂਝਾ ਮੈਂ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਰਾਂਝੇ ਵਿਚ, ਗੈਰ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਂਹ ਕੋਈ।
ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਆਪ ਕਰੇ ਦਿਲਜੋਈ।
- ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਮੱਤੀ ਦੇਂਦੇ, ‘ਬੁਲ੍ਹਿਆ! ਤੂੰ ਜਾ ਬਹੁ ਮਸੀਤੀ’
ਵਿੱਚ ਮਸੀਤਾਂ ਕੀ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ! ਜੇ ਦਿਲੋਂ ਨਮਾਜ਼ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ।
ਬਾਹਰੋਂ ਪਾਕ ਕੀਤੇ ਕੀ ਹੁੰਦਾ! ਜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਾਂਹ ਗਈ ਪਲੀਤੀ।
ਬਿਨ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਾਮਿਲ ਬੁੱਲ੍ਹਿਆ, ਤੇਰੀ ਐਵੇਂ ਗਈ ਇਬਾਦਤ ਕੀਤੀ।
(ਦੋਹੜੇ)
- ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਦੀਨ ਅਸਾਡਾ, ਦੀਨ ਦੁਨੀ ਮਕਬੂਲ ਅਸਾਡਾ।
ਖੁੱਬੀਂ ਮੀਂਢੀ ਦਸਤ ਪਰਾਂਦਾ, ਫਿਰਾਂ ਉਜਾੜ ਉਜਾੜ,
ਜੁਮੇ ਦੀ ਹੋਰੋ ਹੋਰ ਬਹਾਰ।
(ਅਠਵਾਰਾਂ)
- ਗੰਢ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਮੈਂ ਬੈਠੀ ਬਿਰਲਾਵਾਂ।
ਓੜਕ ਜਾਵਣ ਜਾਵਣਾ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਦਾਜ਼ ਰੰਗਾਵਾਂ।
ਦੇਖੂੰ ਤਰਫ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ, ਸਭ ਰਸਤੇ ਲਾਗੇ।
ਪੱਲੇ ਨਾਹੀਂ ਰੋਕੜੀ, ਸਭ ਮੁਝ ਸੇ ਭਾਗੇ।
(ਗੰਢਾਂ)
- ਪੋਹ ਹੁਣ ਪੁੱਛੂੰ ਜਾ ਕੇ ਤੁਮ ਨਿਆਰੇ ਰਹੋ ਕਿਉਂ ਮੀਤ।
ਕਿਸ ਮੋਹਨ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ, ਜੋ ਪੱਥਰ ਕੀਨੋ ਚੀਤ।
(ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ)
- ਜੇ- ਜੁਹਦ ਕਮਾਈ ਚੰਗੀ ਕਰੀਏ, ਜੇਕਰ ਮਰਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਰੀਏ।
ਫਿਰ ਮੋਹੇ ਭੀ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰੀਏ, ਮਤ ਮੋਇਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਮੰਗਾਵੇ।
ਇਸ ਲਾਗੀ ਕੋ ਕੌਣ ਬੁਝਾਵੇ।
(ਸੀਹਰਫ਼ੀ)

(ਅ) ਅਲੀ ਹੈਦਰ (1690 – 1751 ਈ.)–

ਫ਼ਜ਼ਲਦੀਨ ਲਾਹੌਰੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮਜ਼ਮੂਆਏ ਅਬਯਾਤੇ ਅਲੀ ਹੈਦਰ’ (1898 ਈ.) ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦਾ ਜਨਮ 1690 ਈ. ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ‘ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਜਾਂ ਚੌਂਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਗੀਲਾਨੀ ਸੱਯਦ ਸਨ। ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਨੇ ‘ਖੁਆਜ਼ਾ ਫ਼ਖ਼ਰੁਦੀਨ ਦੇਹਲਵੀ’ ਦੀ ਮੁਰੀਦੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿੱਚ ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ –

1. ਛੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ
2. ਇੱਕ ਨਜ਼ਮ
3. ਇੱਕ ਦੀਵਾਨ (ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ)
4. ਫੁਟਕਲ ਸ਼ਿਅਰ (ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ)
5. ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਮੈਂ ਕੂਕਾਂ (ਨਾਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ)
6. ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਓ-ਰਾਂਝਾ (ਹੀਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ)

ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਕਾਦਰੀ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸਦੇ ਦੋਹਾਂ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਫ਼ਿਰਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ।

ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ‘ਵਰਣਿਕ ਸਵੱਈਏ’ ਦਾ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਉੱਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ, ਸੱਸੀ-ਪੁਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ-ਸਾਹਿਬਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ–

ਦਾਲ ਦਿਲੇ ਦਾ ਮਹਰਮ ਰਾਂਝਾ, ਕੀਨੂੰ ਮੈਂ ਕੂਕ ਸੁਣਾਵਣਾ ਏਂ।

ਆ ਲਬਾਂ ਉਤੇ ਜਿੰਦ ਖਲੋਤੀ, ਆਓ ਪਿਆਰਿਆਂ ਜੇ ਆਵਣਾ ਏਂ।

ਉਸਨੇ ਸੂਫੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ‘ਇਸ਼ਕ’ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆਂ ਤੁਹਫ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ–

ਭੈਣਾਂ ਪੁਛਿਆ ਮੈਂ ਉਸ ਕਾਸਿਦ ਕੋਲੋਂ, ਜੋ ਮਹਿਰਮ ਸਭ ਅਸਰਾਰ ਦਾ ਏ।

ਵੇਖਾਂ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਅਜਾਇਬ ਤੁਹਫ਼ਾ, ਜੋ ਲਾਇਕ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਏ।

ਹੈਦਰ ਆਖਿਆ ਕਾਸਿਦ ਉੱਥੇ, ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਏ।

ਅਲੀ ਹੈਦਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੂਫੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ, ਫ਼ਜ਼ਲ, ਰਜ਼ਾ, ਭਾਣਾ, ਅਸਲ, ਤਲਾਬ, ਸਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਪੱਖ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੁਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ –

ਜੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਖਾਇ ਮਰਨ, ਕੁਝ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।

ਕੀ ਹੋਇਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਲੱਜ ਨਹੀਂ ਤੁਰਾਨੀਆਂ ਨੂੰ।

(ੲ) ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ (1720 - 1780 ਈ.)-

ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ -

- (ੳ) ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਲ
- (ਅ) ਸੀਹਰਫੀ ਨਸੀਹਤ
- (ੲ) ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ
- (ਸ) ਕਸਬ ਨਸਾਹ ਬਾਛਿਦਗਾਂ ਆਦਿ

ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਕਾਇਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਜ਼ੀਆਂ, ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਕ 'ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ-

- ਹੁਣ ਸ਼ਰੀਅਤ ਚੱਲ ਤੂੰ, ਕਰ ਸੈਰ ਤਰੀਕਤ ਵੱਲ ਤੂੰ।
ਕੋਈ ਸਮਝ ਹਕੀਕਤ ਗੱਲ ਤੂੰ, ਫਿਰ ਮਾਰਫਤੋਂ ਲੈ ਫੱਲ ਤੂੰ।
- ਹਾਕਮ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿਣ ਗਲੀਚੇ, ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਮਾਂਦੇ।
ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮੀ ਆਖਣ, ਖੂਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਂਦੇ।
ਪਕੜ ਵਗਾਰੀ ਲੈ ਲੈ ਜਾਵਣ, ਖੰਫ਼ ਖੁਦਾ ਦਾ ਨਾਹੀਂ।
ਫ਼ਰਦ ਫ਼ਕੀਰ ਦਰਦ ਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ, ਇਕ ਦਿਨ ਪੌਸਣ ਆਹੀਂ।
- ਜਿਹੜੇ ਇਲਮ ਖੁਦਾਇਦੇ, ਲਿਖੇ ਅੰਦਰ ਨੱਸ।
ਉਹਨਾਂ ਨਾ ਤੁਲਾਵਣਾ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿਰ ਭੱਸ।

(ਸ) ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ (- 1702 ਈ.)-

'ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ' ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਖ਼ਾਨਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਚਕਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਿੱਦੀਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਕਾਦਰੀ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਤਵਾਰਾ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਗਜ਼ਲ ਅਤੇ ਬੈਂਤ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ -

- (1) ਅਬਯਾਤ ਮੁਰਾਦ
- (2) ਚਰਖਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ
- (3) ਨੂਰ ਨਾਮਹ
- (4) ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ

ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ-

ਖੁਦਾਵੰਤਾ ਮਿਲਾ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜਣ ਇਤਨੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਿਉਂ।
ਉਡੀਕਾਂ ਮੈਂ ਗਿਣਾ ਤਾਰੇ ਤੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਲਾਈਆਂ ਲੀਕਾਂ ਕਿਉਂ।
ਤੇਰੀ ਹਾਲਤ ਤੁਈਂ ਜਾਣੇ ਮੁਰਾਦ ਆਪਣੀ ਦੁਆ ਈਹਾ,
ਖੁਦਾਵੰਤਾ ਮਿਲਾ ਮੈਨੂੰ ਸੱਜਣ ਇਤਨੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਿਉਂ।
ਜਾਂ

ਬੁਲਬੁਲ ਬਹਿ ਕੇ ਗੁਲ ਬਿਨ ਰੋਏ ਜ਼ਾਰੋ ਜ਼ਾਰ।
ਕੁਮਰੀ ਕੂਕੇ ਸਰੂ ਬਿਨ ਕਦ ਅਜਾਇਬ ਯਾਰ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਜੈਜਾਵੰਤੀ, ਬਸੰਤ, ਰਾਮਕਲੀ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕਲਾਮ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ‘ਤੋਬਾਨਾਮਾ’ ਰਾਹੀਂ ਬਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਵਰਜਦਾ ਹੈ—

ਵਿਚ ਬਹਿਸ਼ਤ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪਾਵੇ, ਜਿਸ ਹੱਥ ਨਾਲ ਗੌਹਰ ਤੋਬਾ।
ਕੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਗੁਨਾਹ ਤੇ ਮੂੰਹ ਤੋਬਾ, ਕਦੀ ਇਸ ਤੋਬਾ ਥੀਂ ਕਰ ਤੋਬਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਿਰਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲਵੀ (1695- 1764 ਈ), ਮੀਆਂ ਜਾਨ ਮੁਹੰਮਦ (1731- 1805 ਈ), ਅਬਦੁਲ ਵਹਾਬ ਸੱਚਲ (1740- 1826 ਈ), ਗੁਲਾਮ ਜ਼ੀਲਾਨੀ ਰੋਹਤਕੀ (1749- 1819 ਈ) ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹਬੀਬ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵਿਤਾ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਚਦੇ ਹਨ।

2. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ —

(ੳ) ਮੁਕਬਲ —

ਮੁਕਬਲ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ‘ਮੁਕਬਲ’ ਉਸਦਾ ਤਖੱਲਸ ਸੀ। ਉਹ ਨੇਤਰਹੀਣ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ‘ਜੰਗਨਾਮੇ’ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਹੈ—

ਸ਼ੈਹਰ ਜ਼ਕੀਦੋ ਪੰਜਵੀਂ, ਰੋਜ਼ ਦੋ ਸ਼ੰਬਾ ਪੀਰ।
ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਤੇ ਸੱਠਵੀਂ, ਹਿਜਰੀ ਕਰ ਤਹਿਰੀਰ।
ਅਹਿਦ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ, ਸੰਨ ਉਨੱਤੀ ਜਾਣ।
ਇਹ ਰਿਸਾਲਾਂ ਜੋੜਿਆ, ਮੁਕਬਲ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ।
ਤਖੱਲਸ ਏਸ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ, ਮੁਕਬਲ ਹੈ ਮਸ਼ਹੂਰ।
ਇਹ ਆਜਿਜ਼ ਹੈ ਭਾਈਓ, ਅੱਖਾਂ ਥੀਂ ਮਾਜ਼ੂਰ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ ਸੰਨ 1747-48 ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਇਕ ਜੰਗਨਾਮਾ, ਇਕ ਸੀਹਰਫੀ (ਪੀਰਾਨ ਪੀਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਸਿਫਤ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ' ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹੀਰ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜੰਗਨਾਮੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਪਿਛੋਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮੁਕਬਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਦਮੋਦਰ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਹੀਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੁਕਬਲ ਆਪਣੇ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ' ਵਿੱਚ 'ਬੈਂਤ ਛੰਦ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਵੀ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਲਈ ਇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਕੁੱਲ 533 ਬੰਦ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਸ਼ੁੱਧ, ਠੇਠ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਤੇ ਲਹਿਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਆਰੰਭ 'ਖੁਦਾ ਦੀ ਸਿਫਤ' ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾ ਰਚਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਸੁਤਰਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—

ਮੌਜੂ ਜੱਟ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਨਾਮ ਧੀਦੋ ਵਿੱਚ ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਵੱਸਦਾ ਏ।
ਮੂੰਹੋ ਝੜਨ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਤਾਜ਼ੇ ਜਦੋਂ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸੋਹਣਾ ਹੱਸਦਾ ਏ।
ਨੈਣੀ ਹੀਰ ਖੁਆਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਬਹ ਹੋਇਆ ਭੇਤ ਮੂਲ ਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਏ।
ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਮਾਸ਼ੂਕ ਦੇ ਦੇਖਣੇ ਨੂੰ ਪਿਆ ਮੁਕਬਲ ਵਾਂਗ ਤਰਸਦਾ ਏ।

ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਂ ਪੀਰਾਂ ਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਥਾ-ਰੂੜੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ—

ਰਾਂਝਾ ਆਪਣਾ ਰੰਨਾ ਥੋਂ ਨਫਾ ਨਾਹੀਂ, ਰੰਨਾਂ ਨਾਲ ਨ ਦੋਸਤੀ ਲਾਈਏ ਜੀ।
ਮਰਦਾਂ ਸੱਚਿਆ ਨੂੰ ਚਾ ਕਰਨ ਝੂਠੇ, ਵਾਰੇ ਰੰਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਾ ਜਾਈਏ ਜੀ।

ਹੀਰ ਆਖਦੀ ਰੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦ ਨਾਹੀਂ, ਮੀਆਂ ਸਭ ਰੰਨਾਂ ਬੁਰਿਆਰ ਨਾਹੀਂ।
ਰੰਨਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਔਲੀਆਂ ਅੰਬੀਆਂ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਰੰਨਾਂ ਬਗੈਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਹੀਂ।

ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਬੈਂਤ ਲੰਮੀਆਂ ਧਾਰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੁਕਬਲ ਤੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬੈਂਤ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਬਲ ਦੇ ਬੈਂਤ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਬਲ ਨੇ ਵੀ ਦੂਜੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਅਖੀਰਲੀ ਤੁੱਕ ਵਿੱਚ ਔਟਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ—

- ਸੋਈ ਲੈਣਗੇ ਮੁਕਬਲਾ ਜਾ ਅੱਗੇ,
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜਹਾਨ 'ਤੇ ਬੀ ਬੋਇਆ।
- ਉਸੇ ਰੁਖ ਦਾ ਮੁਕਬਲਾ ਬੁਰਾ ਮੰਗੇ,
ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਏ ਮੇਵਾ, ਮਾਣੇ ਛਾਉਂ ਮੀਆਂ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਬਲ ਹੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ —

‘ਮੁਕਬਲ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਮੁਕਬਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮਾਨੇ।’

(ਅ) ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ (1735-1784 ਈ.) -

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ’ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਇਕੋ ਇੱਕ ‘ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ 1735 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਜੰਡਿਆਲਾ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਗੁਲਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਤ ਦਾ ਸੱਯਦ ਸੀ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ‘ਮਖ਼ਦੂਮ ਮੁਰਤਜ਼ਾ’ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫ਼ੌਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਕਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬਹਾਦਰ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵੇਰਵੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 1180 ਹਿਜਰੀ ਜਾਂ 1765 ਈ. ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ। ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਸਠ ਯਾਰਾਂ ਸੈ ਅੱਸੀਆਂ ਨਬੀ ਹਿਜਰਤ, ਲੰਮੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ।
ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈਆਂ ਸੰਮਤ, ਰਾਜੇ ਬਿਕਰਮਾਜੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਬੈਂਤ’ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ’ ਬੈਂਤ-ਛੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਹੀਰ-ਵਾਰਿਸ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਕ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਉਲੀਕੀ ਹੈ। ‘ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ’ ਦੇ ਕੁੱਲ 611 ਬੰਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਵਧਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਿਹਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੀਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ, ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਭਾਸ਼ਾ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕੀ ਸੰਬਾਦ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਚਿੜੀ ਚੂਕਦੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤੁਰੇ ਪਾਂਧੀ,
ਪਈਆਂ ਦੁੱਧਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਧਾਣੀਆਂ ਨੀ।
ਹੋਈ ਸੁਬਹ ਸਾਦਿਕ ਜਦੋਂ ਆਣ ਰੋਸ਼ਨ,
ਤਦੋਂ ਲਾਲੀਆਂ ਆਣ ਚਿਚਲਾਣੀਆਂ ਨੀ।
ਲਈਆਂ ਕੱਢ ਹਰਨਾਲੀਆਂ ਹਾਲੀਆਂ ਨੇ,
ਸੈਆਂ ਭੁੰਝੇ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਣੀਆਂ ਨੀ।
ਘਰਬਾਰਨਾਂ ਚੌਕੀਆਂ ਝੋਤੀਆਂ ਨੀ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਣਾਂ ਗੂੰਨ ਪਕਾਣੀਆਂ ਨੀ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਈਰਾਨੀ ਅੰਗ-ਪ੍ਰਤਿਅੰਗ ਵਰਣਨ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ-

ਹੋਠ ਸੁਰਖ ਯਾਕੂਤ ਜਿਉਂ ਲਾਲ ਚਮਕਣ,
 ਠੋਡੀ ਸਿਉ ਵਲਾਇਤੀ ਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।
 ਨਕ ਅਲਫ਼ ਹੁਸੈਨੀ ਦਾ ਪਿਪਲਾਈ,
 ਜ਼ੁਲਫ਼ਾਂ ਨਾਗ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।
 ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀ ਲੜੀ ਕਿ ਹੰਸ ਮੋਤੀ,
 ਦਾਣੇ ਨਿਕਲੇ ਹੁਸਨ ਅਨਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।
 ਲੱਕ ਚੀਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤਸਵੀਰ ਜੱਟੀ,
 ਕੱਦ ਸਰੂ ਬਹਿਸ਼ਤ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚੋਂ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਸੂਫੀ-ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 'ਹੀਰ' ਨੂੰ ਰੂਹ ਤੇ 'ਰਾਂਝੇ' ਨੂੰ 'ਸ਼ਰੀਰ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਆਤਮਾ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ -

ਹੀਰ ਰੂਹ ਤੇ ਚਾਕ ਕਲਬੂਤ ਜਾਣੋ,
 ਬਾਲਨਾਥ ਏਹ ਪੀਰ ਬਣਾਇਆਈ।

ਪੰਜ ਪੀਰ ਨੀ ਪੰਜ ਹਵਾਸ ਤੇਰੇ,
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਪਨਾ ਤੁਧ ਨੂੰ ਲਾਇਆਈ।

ਵਾਰਿਸ ਨੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ ਰੂੜੀ 'ਇਸਤਰੀ-ਨਿੰਦਿਆਂ' ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਤੁਸਾਂ ਛੱਤਰੇ ਮਰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ, ਸੱਪ ਰੱਸੀਆਂ ਦੇ ਕਰੋ ਡਾਰੀਓ ਨੀ।
 ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਗਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਚੜ ਦੌੜੀਆਂ ਹੋ ਟੂਣੇ ਹਾਰੀਓ ਨੀ।
 ਕੌਰੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸਫਾ ਗਾਲ ਸੁੱਟੀ, ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ ਦੇ ਨਾਲ ਬੁਰਿਆਰੀਓ ਨੀ।
 ਰਾਵਣ ਲੰਕ ਲੁਟਾਇ ਕੇ ਗਰਕ ਹੋਇਆ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀਓ ਮਾਰੀਓ ਨੀ।

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਠੇਠ, ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਾਲੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਜਮਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੰਯੋਜਨ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਅਖੌਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕਈ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਖਾਣ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ -

- ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨ ਆਦਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ,
 ਭਾਵੇਂ ਕੱਟੀਏ ਪੋਰੀਆਂ ਪੋਰੀਆਂ ਜੀ।
- ਜਿਹੜੀਆਂ ਲੈਣ ਉਡਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਂ,
 ਉਹੋ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਥਕ ਮਰੀਦੀਆਂ ਨੀ।
- ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਛੁਪਾਈਏ ਖਲਕ ਕੋਲੋਂ,
 ਭਾਵੇਂ ਆਪਣਾ ਹੀ ਗੁੜ ਖਾਈਏ ਜੀ।

- ਕੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਈ ਅੰਗਾਰ ਛੁਪਣ,
ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਨਾ ਛੁਪਾਈ ਛੰਨ ਹੀਰੇ।

ਇਸੇ ਕਾਵਿ ਸਮੱਰਥਾ ਕਾਰਨ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ 'ਅੰਜੀਲ' ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ' ਵਿੱਚ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ 'ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਪਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ, ਨਿੰਦੇ ਕੌਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ,
ਹਰਫ਼ ਉਹਦੇ ਤੇ ਉਂਗਲ ਧਰਨੀ, ਨਾਹੀਂ ਕਦਰ ਅਸਾਂ ਨੂੰ।

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹੀਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ **ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ** ਨੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇੱਕ 'ਸੀਹਰਫ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ' ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਹਾਫਿਜ਼ ਮਹਿਮੂਦ ਸੀਰਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਮੇਂ ਉਰਦੂ' ਵਿੱਚ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਕਬੂਲਤਾ ਉਸਦੇ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ' ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(ੲ) ਮੀਆਂ ਚਿਰਾਗ ਅਵਾਨ -

ਮੀਆਂ ਚਿਰਾਗ ਅਵਾਨ ਪਿੰਡ ਖੇਟੜ, ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਂ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ 'ਚਿਰਾਗਦੀਨ' ਸੀ ਤੇ ਉਪਨਾਮ ਵੱਜੋਂ 'ਚਿਰਾਗ' ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਵਾਣਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ 1709 -10 ਈ. (1121 ਹਿਜਰੀ) ਦੌਰਾਨ ਲਿਖਿਆ। ਇਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰੰਗਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ 'ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿੱਸਾ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ -

ਵਕਤ ਸੁਬਹ ਪਰਭਾਤ ਨੁਰਾਨੀ ਪੜਿਆ ਵਿਆਹ ਮੁਮਤਾਜ਼ੀ।
ਮੱਲ ਖੁਰੇ ਖਿਨ ਮੱਲ ਫਟੇ ਤਨ ਖ਼ਾਨ ਸਿਆਲ ਨਿਆਜ਼ੀ।
ਸ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦੀ ਖੇੜੇ ਝੱਲਣ ਤਰਾਜ਼ੀ।
ਦੇਖ ਚਰਾਜ ਘਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਫਲਕ ਕਰੇਂਦਾ ਬਾਜ਼ੀ।

(ਸ) ਆਡਤ ਕਵੀ -

ਇਸ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਸਨੇ 1711 -12 ਈ. (1123 ਹਿਜਰੀ) ਵਿੱਚ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਅਸਲੋਂ ਆਡਤ ਹੀ ਹੈ। ਆਡਤ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ - ਇੱਕ 'ਦੋਹੜੇ ਸੱਸੀ ਕੇ' ਤੇ ਦੂਜੀ 'ਮਾਝਾਂ ਸੱਸੀ ਕੀਆਂ'। ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ 90 ਬੰਦਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ 13 ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਡਤ ਕਵੀ ਹੀ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ ਵੀ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਡਤ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੀ ਇਸੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਹਾਸ਼ਮ ਵਰਤਦਾ ਤੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਡਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਸਿੱਧਾ-ਸਾਦਾ ਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਜੋ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕਟ ਹੈ। ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਲਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਪੱਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ-

ਮੈਂ ਕੁ ਖਬਰ ਨਾ ਹੋਈ ਭੋਰਾ, ਹੋਤ ਡਿਵਾਲੇ ਆਏ।
ਪਿਲਵਾਏ ਸ਼ਰਾਬ ਕੀਤੇ ਨੇ ਖੀਵਾ, ਰਾਤੀ ਘਿਣ ਸਿਧਾਏ।
ਸੁੰਢੀ ਨਿੰਦੂ ਅਵੇਰੀ ਆਈਂ, ਮੈਂ ਕੁੰ ਕਉਣ ਜਗਾਏ।
ਆਡਤ ਉਠਿ ਕਰਾਹੁ ਡੇਖੋ, ਪੁਨਣ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਏ।

(ਹ) ਹਾਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅੱਬਾਸੀ -

ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ 'ਹਾਮਦ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ 'ਹਾਮਦ ਸ਼ਾਹ' ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਅੱਬਾਸੀ ਸੱਯਦ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਅਤਾਉਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਹਿੱਤ ਆਏ ਸਨ। 'ਹਾਮਦ' ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ ਤਖੱਲਸ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਜੰਗਿ ਹਾਮਦ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਜੋ 10 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ 1191 ਹਿਜਰੀ ਦਾ ਸੰਨ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ -

ਹਿਜਰਤ ਬਾਅਦ ਰਸੂਲ ਦੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਥੀਆਂ ਤਯਾਰ।
ਆਹਾ ਸੰਨ ਇਕਾਨਵੇਂ ਇਕ ਸੌ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹਾਮਦ ਦਾ ਜਨਮ 1748 ਈ. (1161 ਹਿਜਰੀ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਚੌਤਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਪਠਾਨਕੋਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਮਾਮ ਦਾ ਕੰਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੋਤਿਸ਼-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. ਜੰਗਿ ਹਾਮਦ
2. ਅਖਬਾਰਿ ਹਾਮਦ
3. ਗੁਲਜ਼ਾਰਿ ਹਾਮਦ
4. ਤਫ਼ਸੀਰਿ ਹਾਮਦ
5. ਫ਼ਕਰਨਾਮਾ
6. ਹੀਰ ਹਾਮਦ

ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਤੇ 'ਹੀਰ ਹਾਮਦ' ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸੰਨ 1783 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1805 ਈ. ਤੱਕ 22 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਹਾਮਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਹੀਰ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ -

ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ, ਬਹੁਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।
ਇਕ ਚਾਲ ਨਾਹੀਂ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਕਿੱਸਾ, ਮੂਲ ਕਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।
ਅਹਿਮਦ ਹੋਰ ਕਿਹਾ ਮੁਕਬਲ ਹੋਰ ਆਖੇ, ਬਾਗਾ ਕਾਦਰੀ ਹੋਰ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ।
ਰਾਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਕੁਝ ਹੋਰ ਆਖਣ, ਸਭ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ ਹੈ।

ਹਾਮਦ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀਆਨਾ ਰੰਗਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਯੋਗ-ਵਿਯੋਗ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹੀ

ਉਸਾਰੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਦੋਹੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੈਂਤ ਹੈ। ਦੋਹੜੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੈਂਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਸਰਬਸਾਧਾਰਨ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਜਟਕੀ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਵਾਂਗ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਦੁਖਾਂਤਕ-ਸੁਖਾਂਤਕ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।

(ਕ) ਬਿਹਬਲ-

ਬਿਹਬਲ ਜਾਂ ਬਹਿਬਲ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1752 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ-

1. ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ।
2. ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ।

ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਉਸਨੇ ‘ਮਸਨਵੀ’ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ‘ਸੀਹਰਫੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਕਿੱਸੇ ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’ ਵਿੱਚ 550 ਬੰਦ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ ਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਦਵਈਆ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸੱਸੀ ਦੇ ਦਰਦ, ਸੋਜ਼ ਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਖ) ਸਦੀਕ ਲਾਲੀ-

ਇਸ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ‘ਲਾਲੀਆਂ’ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ) ਦੀ ਚਨਿਓਟ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਦੀਕ ਤੇ ਉਪਨਾਮ ‘ਸਦੀਕ’ ਸੀ। ਸਦੀਕ ਲਾਲੀ ਦਾ “ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ” ਨਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜਦੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਚੌਗਤੇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਪਰ ਬੈਠਿਆਂ 7 ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ 1726 ਈ. (1138 ਹਿਜਰੀ) ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੰਖੇਪ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

(ਗ) ਸੁੰਦਰਦਾਸ ਆਰਾਮ -

ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਸੁੰਦਰਦਾਸ ਤੇ ਉਪਨਾਮ ‘ਆਰਾਮ’ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਸੀ। ਮੀਰ ਮਨੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਝੰਗ ਦਾ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਸਨੇ 1759 ਈ. (1172 ਹਿਜਰੀ) ਵਿੱਚ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਮਸਨਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੇ ਪੰਜ ਭਾਗ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ 28 ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੀਹਰਫੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ‘ਸੱਸੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ’ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

ਆਖਣ ਐਸੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਾਈ।
ਰਬ ਨੇ ਹੂਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਕਰਕੇ ਲੁਤਫ਼ ਭਿਜਾਈ।
ਆਪ ਜੋ ਲੁਤਫ਼ਿ ਕਰਮ ਤੇ ਆਵੇ ਖਰਿਓ ਬੂਟ ਵਸਾਂਦਾ।
ਸੁਕੇ ਬਲ ਆ ਕਰ ਹਰਿਆਵਲ ਮੇਲੇ ਨਾਲ ਲਗਾਂਦਾ।

(ਘ) ਅਬਦੁੱਲ ਹਕੀਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀ -

ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1747 ਈ. (1160 ਹਿਜਰੀ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪਿੰਡ ਉੱਚ-ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਮਦਰਸੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਇੱਕੋ ਰਚਨਾ 'ਕਿੱਸਾ ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ 1218 ਹਿਜਰੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਿੱਸਾ ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਜਾਮੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ' ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਰਚਨਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

ਜਦੋਂ ਕਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਪਰਵਾਜ਼ ਕੀਤਾ।
ਫ਼ਜ਼ਰ ਵੇਲੇ ਕੁਕੜ ਅਵਾਜ਼ ਕੀਤਾ।
ਹੋਇਆ ਆਵਾਜ਼ ਖੁਸ਼ ਉਹ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਦਾ।
ਪਿਛੇ ਜਾਹਿਰ ਹੋਇਆ ਜਲਵਾ ਗੁਲਾਂ ਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਲੁਤਫ਼ ਅਲੀ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ' ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਲੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

3. ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਰਾਜਸੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਨੀ ਸਾਹਿਤਕ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜਿੰਨੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(1) ਵਾਰਾਂ-

ਵਾਰ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਰਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

(ੳ) ਵਾਰ ਭੇੜੇ ਕੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦-

ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਜਾਂ 'ਭੇੜਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਿਮ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੇ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਜੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ 1704 ਈ. ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਵਾਰ 1700 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1716 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਜੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:-

ਭੇੜਾ ਪਿਆ ਚਮਕਾਉੜ ਵਿੱਚ ਵਜਨਿ ਘਣਨਾਟਾਂ।
ਕਰਣਾਈ ਅਰਣਾਟਾਂ, ਭੇਰੀ ਗੱਜੀਆਂ।
ਉੱਥੇ ਬਰਛੇ ਛੋਡਨਿ ਲਾਟਾਂ, ਸੂਰਜ ਸਾਮ੍ਹਣੇ।
ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਲਖ ਘੋੜਾ ਜਾਟਾਂ, ਦੋਇ ਲਖ ਮੋਗਲਾਂ।
ਉੱਥੇ ਤੀਰੀਂ ਅੰਬਰ ਮਾਟਾਂ, ਲੜਦੇ ਸੂਰਮੇ।
ਧਉਲੈ ਦੇ ਹੱਡ ਆਟਾ, ਹੋਈ ਇਛਦੇ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 24 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ

ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ‘ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ’ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ-

ਇਹ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਭੱਲੇ (ਪਹਿਲੇ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ (1699 ਈ.) ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹ ਵਾਰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 28 ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਜਿਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ 20ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਦਰਜ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਢੰਗ ਤੇ ਲਹਿਜ਼ਾ ਵੀ ਅਗਲੀਆਂ 8 ਪਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ 28 ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ 20 ਅਤੇ 8 ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੀਆਂ 8 ਪਉੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀਆਂ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਸਤਰ-‘ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ‘ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ’ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਹ ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ ਜੋ ਪੜੇ ਅਮਰਾਪਦ ਪਾਏ ॥

ਇਸ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ‘ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਵਾਰ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੇਂ ਦੀ’ ਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:-

ਸੱਚਾ ਅਮਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ, ਸੁਣ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ॥
ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਮੇਲਾਪ ਕਰ, ਪੰਚ ਦੂਤ ਸੰਘਾਰੇ ॥
ਸਤਿ ਸੰਗਤ ਢੋਈ ਜੋ ਨਾ ਲਹਨਿ, ਤਿਨ ਖ਼ਸਮ ਵਿਸਾਰੇ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਤੇ ਉਜਲੇ, ਸੱਚੇ ਦਰਬਾਰੇ ॥
ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਧਿਆਈਐ, ਸਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ॥
ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ ॥

(ੲ) ਕਵੀ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਲਵ-ਕੁਸ਼ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਵਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਇਹ ਵਾਰ ਕਵੀ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ-

‘ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਆਸ ਰਖ ਜੁਧ ਕੀ, ਅਸੁ ਫੇਰਿ ਲਿਆਏ।’

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਰਠੇ ਜਾਂ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥੀਚੰਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 70 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ 65 ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸੋਰਠੇ ਤੇ 6ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ 70ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੱਕ ਦੋਹਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਦੇ ਤੌਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਅਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਵਣ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ, ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਘੋੜਾ ਫੜਣ ਕਰਕੇ ਲਵ-ਕੁਸ਼ ਦਾ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ, ਸੀਤਾ ਦਾ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਹਿਤ ਅਯੋਧਿਆ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਘੱਟ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:-

ਸਨਮੁੱਖ ਆਇਆ ਕੁਸ਼ੁ ਕੇ ਲਛਮਣ ਕੁਮਾਰਾ।
ਐਸਾ ਰਬੁ ਸੁਣੀਐ ਗਰਜਤਾ ਪਾਵਤ ਧੁਨਕਾਰਾ।
ਜੜਤਾਕਾਰੀ ਕੁੰਡਲ ਮੁਕਟ ਤੜ ਚਮਤਕਾਰਾ।
ਬਾਣਾ ਕੀ ਬਰਖਾ ਭਈ ਸੁੰ ਸੁੰ ਸੁੰਕਾਰਾ।
ਮਾਣੋ ਫਣੀਅਰ ਉਜਦੇ ਫੁੰ ਫੁੰ ਫੁੰਕਾਰਾ।

(ਸ) ਕਵੀ ਜਸੋਧਾ ਨੰਦਨ ਰਚਿਤ ਲਵ ਕੁਸ਼ ਦੀ ਵਾਰ-

ਵਾਰਕਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਵਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 88 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੇ ਮਹਾਤਮ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਮਚੰਦਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਦੀ ਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੱਧ ਸਜੀਵ ਤੇ ਖਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਵਾਰਕਾਰ ਨੇ ਪਉੜੀ ਛੰਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ- ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸਿਰਖੰਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਖੰਡੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਭਾਵ- ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਫ਼ਲ ਹੈ। ਰਸਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਸੰਯੋਜਨ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਆਖੇ ਮੁਰਚੇ ਜੋੜਾਂ, ਸੂਰੇ ਮਾਰਿ ਕਰਿ।
ਹਾਥੀ ਮਾਰਿ ਵਿਕੋੜਾਂ, ਜਿਉਂ ਝਖੜ ਬੱਦਲਾਂ।
ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋੜਾਂ, ਜਿਉਂ ਫਲ ਕੱਕੜੀ।
ਘੋੜੇ ਦਬਕਿ ਦਬੋੜਾਂ, ਭੁਇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਿ ਕਰ।

(ਹ) ਕਵੀ ਤੇਜਭਾਨ ਰਚਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਹ ਵਾਰ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕੰਸ ਨੂੰ ਸੰਘਾਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਬੀਰ ਰਸੀ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 40 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਲੋਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ 6 ਤੋਂ 10 ਤੱਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਵਰਣਨ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਕਥਾ ਜਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਪਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਨਾਰਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕੰਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਾਜਾ ਬਾਤ ਹਮਾਰੀ।
ਵਿਆਹੀ ਵਾਸਦੇਵ ਘਰਿ ਦੇਵਕੀ ਭੈਣ ਤੁਮਾਰੀ।
ਗਰਭ ਜੋ ਆਵੇ ਅਵਰਾ ਉਹ ਸਰਪਰ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰੀ।
ਕਹਿ ਕੇ ਨਾਰਦਿ ਚਲਿਆ ਮਨਿ ਅੰਦਰੇ ਭਈ ਗੁਬਾਰੀ।

(ਕ) ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਹ ਵਾਰ ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। 'ਸਰਬਲੋਹ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ 'ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਪੁਰਾਣ' ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਕੋਈ ਅਗਿਆਤ ਹੈ। ਪੰਜ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਸਰਬਲੋਹ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜਨਾਥ ਰਾਖਸ਼ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਵਾਰਕਾਰ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਕਥਾ

ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ 65 ਪਉੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ 'ਸਰਬਲੋਹ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਰਾਗ ਰਾਜਧਰ' ਅਧੀਨ ਲਿਖ ਕੇ 'ਸ਼੍ਰੀ ਅਸਕੇਤ ਕੀ ਧੁਨੀ' ਉੱਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੇ ਮਹਾਤਮ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ:-

ਇਹ ਲੀਲਾ ਜੋ ਸੁਨੈ ਹੋ ਲੀਲਾ ਯਾ ਜੋ ਸੁਨੈ, ਜਨਮ ਜਨਮ ਮਲ ਜਾਇ।
ਸ਼੍ਰੀ ਸਰਬਲੋਹ ਕੇ ਸਮਰ ਹੋ ਸ਼੍ਰੀ ਸਰਬਲੋਹ ਕੇ ਸਮਰਮਨ ਬਾਛਤ ਫਲ ਪਾਇ।

(ਖ) ਨਜ਼ਾਬਤ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ-

ਇਹ ਵਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵਾਰ ਹੈ। 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ, ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਵਾਰ, ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 1892 ਈ. ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਮੈਕਲੈਗਨ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਲ ਨੂੰ ਇਹ ਵਾਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ 854 ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 1905 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਮਰਾਸੀ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਕੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੁਮਾਰ ਪੱਤਰ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੜੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਨਜ਼ਾਬਤ' ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ-

ਨਜ਼ਾਬਤ ਗਲਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਵਡੀ ਗੋਟ ਮਾਰੀ ਸ਼ਤਰੰਜ ਦੀ।

ਨਜ਼ਾਬਤ ਪਿੰਡ ਮਟੀਲਾਂ ਹਰਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹਰਲ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ 1738-39 ਈ. ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।

ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਮੰਗਲਾਚਰਨ, ਵਸਤੂ ਵਿਧਾਨ (ਸ਼ੰਕਾ, ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ) ਅਤੇ ਮਹਾਤਮ। ਨਜ਼ਾਬਤ ਦੀ ਇਹ ਵਾਰ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲ੍ਹ ਤੇ ਨਾਰਦ (ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰਾਂ) ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੰਕਾ ਪੱਖ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਰਨਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ' ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਵਾਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਪਉੜੀ 24 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 38 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ ਦੀਆਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਜ਼ਾਬਤ ਨੇ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਵਾਰ ਰਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ:-

ਦੋਹੀਂ ਦਲੀਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਰਣ ਸੂਰੇ ਗੜ੍ਹਕਣ,
ਚੜ੍ਹ ਤੋਪਾਂ ਗੱਡੀਂ ਢੁੱਕੀਆਂ ਲੱਖ ਸੰਗਲਾਂ ਖੜਕਣ।

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮ ਪੱਖ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਜ਼ਾਬਤ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਵਾਰਕਾਰ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ ਤੱਕ ਉੱਤਮ ਵਾਰ ਦੀ

ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਾਰ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਉਸਾਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਨਜ਼ਾਬਤ ਨੇ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਸਿਰਖੰਡੀ, ਦਵੱਯਾ, ਸੱਦ ਆਦਿ ਦੀ ਸਫਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ।

(ਗ) ਕਵੀ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਹ ਵਾਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ 'ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ' ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-

- ਕਹਿ ਤੂੰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇੱਕ ਗੱਲ ਗਿਆਨ।
- ਕਹਿ ਤੂੰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਸਵਾਰਾ।

ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਿੱਸਾਕਾਰ **ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼** ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸੈਫੂਲ ਮਲੂਕ' ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ 'ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ-

ਦੂਜਾ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠਾ ਮੌਜ਼ਾ ਨੂਨਾਵਾਲੀ।
ਚੱਠੇ ਦੀ ਇਸ ਵਾਰ ਬਣਾਈ, ਮੁਹਰੀਂ ਭਰੀਓਸ ਥਾਲੀ।

ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਪਿੰਡ ਨੂਨਾਵਾਲੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਚੱਠੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋਈ। ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ।

ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ 'ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ 91 ਪਉੜੀਆਂ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੱਕ ਨੇ ਕਿਸੇ ਅਧੂਰੇ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਾਰ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

ਇਹ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਤੇ ਮਨਚਾਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੱਠਾ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਚੱਠਾ ਮਨਚਾਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਉੱਪਰ ਕਾਬਿਜ਼ ਸੀ। 1790 ਈ. ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਮਨਚਾਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਦਾ ਖਿਲਾਫ਼ੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਰੋਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੋਹਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਚੱਠਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਚੱਠੇ ਸਰਦਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵਾਰ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਕਾਰ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਾਇਕ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਵੀ 'ਮੁਹਰੀਂ ਭਰੀ ਓਸ ਥਾਲੀ' ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 98 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2 ਤੋਂ 21 ਤੱਕ ਹੈ। ਵਾਰਕਾਰ ਦੀ ਯੁੱਧ ਚਿਤਰਨ ਕਲਾ ਨਜ਼ਾਬਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ-

ਲੱਗੀ ਸੱਟ ਨਗਾਰਿਆਂ ਪਏ ਮਾਰੂ ਵੱਜਣ।
ਤੋਪਾਂ ਹੋਰ ਜੰਬੂਰਚੇ ਜਿਉਂ ਬੱਦਲ ਗੱਜਣ।
ਘੋੜੇ ਕਰਨ ਸ਼ਿਤਾਬੀਆਂ ਉਠ ਕਟਕੋਂ ਭੱਜਣ।
ਤੇਗਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸੀਆਂ ਨਾ ਰਤੋਂ ਰੱਜਣ।
ਸੁਲਹ ਕਰੇਂਦੇ ਮੌਤ ਦੀ ਨਾ ਮਿਲਦੇ ਸੱਜਣ।
ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵੇਖ ਕੇ ਨਾ ਪਰਦੇ ਕੱਜਣ।

ਵਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੇ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ (ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਹੀ ਜਦੋਂ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਹੈ।

(ਘ) ਕਵੀ ਸਿਧਾ ਜੀਉਣਾ ਦੀ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ-

ਇਹ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਧਾ ਜੀਉਣ ਨਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-

‘ਬਾਬੇ ਸਿਧ ਜੀਉਣ ਨੇ ਗਾਵਿਆ ਪੀਰ ਕਾਲੇ ਮਹਿਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ।’

ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਇਹੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਨੂੰ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਮਰਾਸੀ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਾਰ ‘ਮੰਗਲਾਚਰਨ’ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਰਬ ਕਰੀਮਾਂ, ਸਾਹਿਬ ਹੁੰਦੁਕਾਰਾ।
ਨਗਰਕੋਟ ਦੀ ਦੁਰਗਾ ਤੁਠੀ, ਅਛਰ ਦੋਂਦੀ ਸਾਰਾ।
ਤੁੱਠਾ ਸਰਵਰ ਢੋਡਾ ਮੀਆਂ ਰਾਣਾ, ਪਾਕ ਸੱਯਦ ਦਾਤਾਰਾ।
ਤੁੱਠਾ ਲਹਿਰ ਖਵਾਜਾ ਦਰਯਾਵੀ, ਖੁਆਜਾ ਨਦੀਆਂ ਵਾਲਾ।
ਪੀਰ ਪੁਰਖ ਦਰਗਾਹੋਂ ਤੁੱਠੇ, ਬੰਦਾ ਨਾਲ ਵੰਚਾਰਾ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਬੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜੱਟ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ, ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਅਤੇ ਰਾਠਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ‘ਚੌਠਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਚੀ ਜਾਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਜੱਟ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਵਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

(ਙ) ਕਵੀ ਅਗਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਹਕੀਕਤ ਗਾਇ-

ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਰ ਕਵੀ ਅਗਰਾ ਜਾਂ ਅਗਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

‘ਅਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰੇ ਠਾਢੇ ਜੋ ਸੇਵੇ ਸੋ ਪਾਈ।’

ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਕਰਾ’ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਅਗਰਾ ਨੂੰ ਜਾਤ ਦਾ ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਅਗਰੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਵਾਰ ਉਸਨੇ 1784 ਈ. (1841 ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ) ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਪਰ ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਘਟਨਾ 1734 ਈ. (1791 ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ) ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਅਗਰੇ ਨੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਅੱਖੀ ਦੇਖੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ 50 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ।

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਨਿਵਾਸੀ ਬਾਗਮਲਪੁਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਬਟਾਲੇ ਦੇ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤੈਅ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਵੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸਨੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ‘ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਕੋਲ 1734 ਈ. ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੋਗ ਮਨਾਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਕੁੱਲ 212 ਬੰਦ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਰਾਬੋਰ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਦੋਹਰਾ ਤੇ ਛੰਦ ਹੈ ਤੇ ਤੀਜੇ ਬੰਦ ਤੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਕਾਰ ਨੇ ਦੇਵੀ ਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਰਪਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਚਲਾਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ—

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਉਤਾਰ ਧਾਰਿ ਕੇ, ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਆਇਆ।
ਵਿੱਚ ਦਸ ਅਉਤਾਰ ਜੋਤਿ ਧਾਰਿ ਕੇ, ਆਪਸ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਆ।
ਗ੍ਰੰਥ ਪੋਥੀਆਂ ਬਾਣੀ ਕਰਿ ਕੇ, ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਧਿਆਇਆ।
ਅਗਰਾ ਕਲਿਜੁਗ ਖੜੀਆਂ ਦਾ ਜੰਝੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਖਾਇਆ।

ਇਹ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬੀਰ-ਰਸ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਲਣਾ ਹਿੱਤ ਲਾਸਾਨੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਵਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਾਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਢੁਕਵੀਂ ‘ਤੇ ਸੋਗ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

(ਚ) ਕਵੀ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਕੀ—

ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1797 ਈ. (1854 ਬਿਕਰਮੀ) ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਕਵੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ—

ਮਨ ਚਿਤ ਲਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਵਾਰੁ ਬਣਾਈ।
ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਨੂੰ, ਹਰਿ ਜਨ ਸਰਨਾਈ।
ਰਾਮਾਇਣ ਪੂਰਾ ਕੀਤਿਆਂ, ਮਨ ਹੋਈ ਰੁਸ਼ਨਾਈ।
ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਚੌਰਝਵੇਂ ਕਰਤੇ ਵਾਰ ਲਿਖਾਈ।
ਮਘਰ ਤੇਰੁਵੇਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸੁਧ ਹੋਈ।
ਪਿਸ਼ੌਰ ਅਸੀਏ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਦੁਭਤਾ ਸਭ ਖੋਈ।

ਕਵੀ ਨੇ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ ਤੇ ਬਾਲਮੀਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ-ਵਰਣਨ ਕਵੀ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ 'ਪਉੜੀ ਛੰਦ' ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਤੇ ਸਿਰਖੰਡੀ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹਨ:-

- ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗੂ ਤਰੁਟਣ, ਘੜਨ ਕੜਕੜਾਇ।
- ਡਾਰ ਵਿਛੁੰਨੀ ਕੂੰਜ ਜਿਉਂ ਸੀਤਾ ਕੁਰਾਲਾਵੈ।
- ਰਖ ਤਲੀ ਤੇ ਚਲਿਆ, ਕਰ ਆਪਣ ਵਾਲੀ।
ਜਿਉਂ ਧਨ ਚਲੀ ਦੇਹੁਰੇ, ਲੈ ਪੂਜਣ ਥਾਲੀ।

ਵਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਛ) ਕਵੀ ਕੇਸ਼ਵ ਦਾਸ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕੀ-

ਇਹ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 52 ਬੰਦ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੋਰਠਾ, ਦੋਹਰਾ, ਕਬਿਤ ਆਦਿ ਕਈ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪਉੜੀ ਛੰਦ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਵਾਰ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਵਾਰ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ' ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(2) ਜੰਗਨਾਮਾ-

ਜੰਗਨਾਮਾ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਸਨਵੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਰਜ਼ਮੀਆਂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੰਗਨਾਮੇ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੇ 'ਕਰਬਲਾ ਦੀ ਜੰਗ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਮਾਨਸ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਜਿੰਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਬੀ ਦੇ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ' ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਰਾਂਝਾ ਦਾ ਵੀ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੰਗਨਾਮੇ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(ੳ) ਮੁਕਬਲ ਰਚਿਤ ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ-

ਹੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਮੁਕਬਲ ਨੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਜਿੰਨੀ ਮਕਬੂਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ 1159-60 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ 680 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ 'ਕਰਬਲਾ ਦੀ ਜੰਗ' ਅਤੇ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮਸਨਵੀ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ

ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਦੋ-ਤੁਕੀਏ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:-

ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਖੁਦਾਇ ਨੂੰ, ਜ਼ੋਂਦਾ ਕੁਲ ਜਹਾਨ।
ਕਰਨ ਇਬਾਦਤ ਓਸ ਦੀ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ।
ਖਾਲੀ ਸਿਤ ਜਿਹਾਤ ਥੀ, ਜਿੰਦੋਂ ਜਿਨਸੋਂ ਪਾਕ।
ਅੱਲ੍ਹਾ ਪਾਕੀ ਪਾਕ ਹੈ, ਬੰਦਾ ਖਾਕੀ ਖਾਕ।

ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੌਚਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਭਾਗ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਕਰੁਣਾਮਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਤੇ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪੰਗਤੀਆਂ ਅੱਟਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਹਾਮਦ ਰਚਿਤ ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ-

ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਾਮਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ’ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਹਾਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ 1181 ਹਿਜ਼ਰੀ ਤੋਂ 1191 ਹਿਜ਼ਰੀ (1769-1779 ਈ.) ਦਰਮਿਆਨ 10 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ:-

ਹਿਜ਼ਰਤ ਬਾਦ ਰਸੂਲ ਦੇ ਜਿਸ ਦਿਲ ਥੀਆਂ ਤਯਾਰ।
ਆਹਾ ਸੰਨ ਇਕਾਨਵੇਂ ਇੱਕ ਸੌ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ।

ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਉਸਨੇ ਸੁਪਾਤਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੀਦਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਵਜ਼ੀਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਮਿਨਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਮਾਮ ਹਸਨ ਅਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਬੜਾ ਕਰੁਣਾਮਈ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਪਹਿਲੋਂ ਮੈਂ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਕਹੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਜਾਣ।
ਕਿੱਸਾ ਮੂਲ ਨਾ ਆਖਿਆ ਆਹਾ ਵਿੱਚ ਪਛਾਣ।
ਮੈਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਠਾ ਖੁਆਬ ਦੇ ਹਜ਼ਰਤ ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ।
ਜ਼ਿਗਰ ਰਸੂਲ ਅਲ੍ਹਾ ਦੇ ਸ਼ਰ ਅੰਦਰ ਸਕਲੈਨ।
ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਆਜ਼ਿਜ਼ ਤਾਈਂ ਜਾਣ।
ਹਾਲਤ ਸਾਡੀ ਜੋ ਹੋਈ ਕਰ ਹੁਣ ਕੁਲ ਅਯਾਂ।
ਕਰਿਆ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਮਜ਼ਲੂਮ।
ਐਪਰ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕਰੋ ਮਾਲੂਮ।

ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਮੁੱਢਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਯੁੱਧ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰੁਣਾਮਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ‘ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼’ ਆਖਦਾ ਹੈ:-

ਹਾਮਿਦ, ਜਿਸ ਇਮਾਮ ਸਾਹਿਬ ਦਾ, ਵੱਡਾ ਜੰਗ ਬਣਾਇਆ।
ਹਿਕ-ਹਿਕ ਸੁਖਨ ਉਹਦੇ ਦਾ, ਮੁੱਲ ਨਾ ਜਾਂਦਾ ਪਾਇਆ।

(ੲ) ਮੌਲਵੀ ਰੁਕਨਦੀਨ ਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ-

ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੰਗਨਾਮਾ 'ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ' ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੰਗਨਾਮਾ ਨੂੰ 'ਰੋਜ਼ਾ ਤੁਲਸ਼ੁਹਦਾ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। 'ਮਸਨਵੀ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਈ ਹੈ:-

ਸਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਕੜ ਕੜ ਕਰਦਾ ਵਿੱਚ ਮੈਦਾਨੇ ਆਇਆ।

ਸਜੇ ਖਬੇ ਕਰ ਲਕਾਰਾਂ ਘੋੜਾ ਓਸ ਹਿਲਾਇਆ।

ਜ਼ਹੀਰ ਹਸਾਨ ਆਹਿਆ ਓਸ ਵੇਲੇ ਪਾਸ ਇਮਾਮ ਖਲੋਤਾ।

ਰੂਹ ਓਸ ਦਾ ਸੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਇਕਵਲੜੀ ਪਰੋਤਾ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ **ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ** ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੱਯਦ ਅਜ਼ੀਮ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਰਜ ਹੈ।

ਸੋ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚਿਤ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਵਾਰਾਂ' ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈਆਂ। 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ' ਇਸਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਰਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਬੀਰ ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਰਤਿਕ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(ੳ) ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ 'ਜਨਮਸਾਖੀ' ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ '**ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ**' ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਦੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਟੀਕੇ ਨੂੰ ਸੁਣੇ ਸੁਣਾਏ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਚਨੀਓਟ' ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। **ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ** ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਵੀ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 225 ਦੇ ਕਰੀਬ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਇਸ ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੌਲਿਕ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਰਚੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ' (1758 ਬਿ.) 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ (1791 ਬਿ.) ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵੀਦਾਸ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਅ) ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਚੀਆਂ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪਰਚੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

1. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ-ਮਾਲਾ-

ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਦੇ 313 ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 209 ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮ ਪੱਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ-

'ਪਰਚੀ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇੱਕ ਸਾਖੀ ਜਾਂ ਅਨੇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦੇ 20 ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3. ਪਰਚੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਸਵੀਂ ਕੀ-

ਇਹ ਰਚਨਾ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 50 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਸਾਖੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਠ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨਾਲ, ਚਾਰ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 38 ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ 'ਪਰਚੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ' ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

4. ਸੌ ਸਾਖੀ (ਗੁਰ-ਰਤਨ-ਮਾਲ)-

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਂ 'ਗੁਰ-ਰਤਨ-ਮਾਲ' ਹੈ, ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਸੌ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲਗਭਗ 100 ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1734 ਈ. (1791 ਬਿਕਰਮੀ) ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਅਤੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

5. ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਐਡਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕੀਆਂ-

ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ 'ਸੇਵਾ ਪੰਥ' ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸੰਤ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਸੇਵਾ ਪੰਥ' ਦਾ ਨਾਂ 'ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਪਰਦਾਇ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਵਿਖਿਆਨ ਜਾਂ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੇ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕੀਆਂ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਭਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰੂਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਚਨ, ਸੁਖਨ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਆਦਿ ਵਾਰਤਿਕ ਰੂਪ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਸੇ ਭਾਗ ਅੰਦਰ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਚਨ ਗੋਬਿੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਬਚਨ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ, ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ, ਗੋਸ਼ਟਿ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਅਰ ਲਸ਼ਮਣ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਟੀਕੇ-

ਟੀਕੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਰਤਿਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਟੀਕੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਟੀਕੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਤੇ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ' ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਟੀਕੇ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਟੀਕਾ ਜਪੁ ਜੀ, ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਟੀਕਾ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਟੀਕਾ ਪੱਟੀ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਕਾਕਾਰ 'ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਨ' ਹੈ। ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਨ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਜਪੁ ਜੀ, ਆਰਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁੱਲ ਛੇ ਟੀਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਟੀਕੇ ਜਿਵੇਂ- ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਟੀਕਾ ਸਪਤ ਸਲੋਕੀ ਗੀਤਾ, ਟੀਕਾ ਵਿਵੇਕ ਦੀਪਕਾ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਉਥਾਨਿਕਾ-

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਰਤਿਕ ਵੰਨਗੀ 'ਉਥਾਨਿਕਾ' ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕੇ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ 'ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਅਣਛੱਪੀਆਂ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।

(ਹ) ਰਹਿਤਨਾਮੇ-

ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਚੱਲੀ। ਇਹ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਇਹ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

1. ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਰਹਿਤਨਾਮਾ (ਕਵਿਤਾ)
2. ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਰਚਿਤ ਰਹਿਤਨਾਮਾ (ਕਵਿਤਾ)
3. ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਰਹਿਤਨਾਮਾ (ਕਵਿਤਾ)
4. ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਰਹਿਤਨਾਮਾ (ਵਾਰਤਿਕ)

5. ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਰਹਿਤਨਾਮਾ (ਵਾਰਤਿਕ)

ਉਪਰੋਕਤ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਹੀ ਵਾਰਤਿਕ ਵਿੱਚ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਵਾਰਤਿਕ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੇ ਵਾਕਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ’ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੋ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਾਏ ‘ਬੁਧਿ ਬਿਬੇਕ’ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ‘ਪਰਮ ਮਾਰਗ’ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਰਗੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਇਸ ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਕ) ਹੁਕਮਨਾਮੇ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਰਤਿਕ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਣਤਰ ਪੱਖੋਂ ਪਹਿਲਾ ਮੰਗਲ ਸੂਚਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਵੇਂ:-
ੴ, ਸ਼੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫਤਹਿ, ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਆਦਿ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਣ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜਾਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(ਖ) ਅਨੁਵਾਦ-

‘ਅਨੁਵਾਦ’ ਵਾਰਤਿਕ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਨਗੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ-

1. ਪਾਰਸ ਭਾਗ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ)
2. ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
3. ਵਿਵੇਕ ਸਿੰਧੂ (ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
4. ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਉਦੇ ਚੰਦਰ ਨਾਟਕ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
5. ਭਾਗਵਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
6. ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
7. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
8. ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
9. ਮਸਨਵੀ ਭਾਖਾ (ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ)
10. ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)
11. ਪੰਜਾਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ)

ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਿਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਵਾਰਤਿਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉੱਤਰ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ-
(ੳ) ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ
(ਅ) ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ
(ੲ) ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ
(ਸ) ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ

(ਸ) ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ (1801 ਈ. - 1850 ਈ.)

ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਲੱਗਭਗ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਾਂਤਮਈ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪ ਪਖੋਂ ਨਵੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ੇ ਨਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

1. ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(ੳ) ਹਾਸ਼ਮ (1753 -1823 ਈ.) -

ਹਾਸ਼ਮ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਪ ਨਾਂ 'ਹਾਸ਼ਮ' ਸੀ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਤਰੀਕਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 1753-1823 ਈ. (1166-1237 ਹਿਜਰੀ) ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਾਜ਼ੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਰੀਫ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਜਗਦੇਉ ਕਲਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੂਫੀ ਰਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹਾਸ਼ਮ ਵੀ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਰੰਗਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਪਿੰਡ ਥਰਪਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਨਾਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ 'ਹਾਸ਼ਮ' ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ -

- 1 ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ।
- 2 ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ।
- 3 ਸੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਦੀ ਵਾਰਤਾ।
- 4 ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ।
- 5 ਦੋਹੜੇ ਅਤੇ ਡਿਉਢਾਂ।

1. ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ-

ਇਹ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਬਰਖ਼ੁਰਦਾਰ ਨੇ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬਿਰਹੇ ਤੇ ਦਰਦ ਦੀ ਐਸੀ ਤਸਵੀਰ ਉਸਾਰੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 'ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ' ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿੱਚ 'ਸੱਸਵੀ ਪੁੰਨੂੰ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਾਰਤਕ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਛੁਹਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿੰਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ। **ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ** ਸੱਸੀ-ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਸੱਸੀ ਕਾਹਦੀ ਆਖੀ ਘਰ-ਘਰ ਬਿਰਹੇ ਦਾ ਮੁਆਤਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ।'

ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਕੁਲ 126 ਬੰਦ ਹਨ। ਜਿਸਨੂੰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮਤਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਠੋਠ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ - ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੁੰਨੂੰ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦੀ ਸੱਸੀ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਹਾਲਤ

ਕਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ-

ਤੋੜ ਸਿੰਗਾਰ ਸੱਸੀ ਉਠ ਦੌੜੀ, ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਟਾਂ ਘਰ ਬਾਰੋਂ।
ਘਿਰਿਆ ਆਣ ਗਿਰਹੁ ਸ਼ਿਤਾਬੀ, ਚੰਦ ਛੁੱਟਾ ਪਰਵਾਰੋਂ।
ਦੌੜੀ ਸਾਥ ਪੁੰਨੂ ਦਾ ਤਕਦੀ, ਤੇਗ ਹਿਜਰ ਦੀ ਮਾਰੋਂ।
ਹਾਸ਼ਮ ਸਹਿਣ ਮੁਹਾਲ ਜੁਦਾਈ, ਸਖਤ ਬੁਰੀ ਤਲਵਾਰੋਂ।

2. ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ -

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਰਚਿਆ। ਇਸਦੇ 151 ਬੰਦ ਹਨ ਤੇ ਦਵੈਯਾ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਹੋਣੀ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ 'ਸੱਸੀ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਸੋਹਣੀ' ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਹੋਏ ਮੇਲ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ-

ਮਿਲਿਆ ਜਾਇ ਰੂਹਾਂ ਰਲ ਮੇਲਾ, ਵਿੱਚ ਦਰਗਾਹ ਰਬਾਨੀ।
ਇਕ ਤੇ ਜਾਇ ਸਮਾਣੇ ਨੈਂ ਵਿੱਚ, ਫੇਰ ਮਿਲੇ ਦਿਲ ਜਾਨੀ।
ਖੜ ਕੇ ਖਿਦਰ ਹਯਾਤ ਜਨਾਜ਼ਾ, ਦਫਨ ਕੀਤੇ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ।
ਹਾਸ਼ਮ ਇਸ਼ਕ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਜੁਗ ਵਿੱਚ, ਜੁਗ-ਜੁਗ ਰਹਗੁ ਕਹਾਣੀ।

3. ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੀਰੀ ਫ਼ਰਹਾਦ ਦੀ ਵਾਰਤਾ -

ਇਸ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਇਸਤੰਬੁਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ 513 ਦੋ-ਤੁਕੀਏ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। 'ਸੱਸੀ' ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸਫਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਬਿਰਹੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ-

ਸ਼ੀਰੀ ਨਾਮ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਕੋਲੋਂ, ਸਾਫ਼ ਤਬੀਅਤ ਨੂਰੋਂ।
ਪਰੀਆਂ ਵੇਖ ਲਜਾਉਣ ਉਸ ਨੂੰ, ਹੁਸਨ ਜਿਆਦਾ ਹੂਰੋਂ।
ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਜੀਵਣ, ਆਸ਼ਕ ਹੋਣ ਸਿਤਾਰੇ।
ਪੰਛੀ ਵੇਖ ਡਿਗਣ ਅਸਮਾਨੋਂ, ਆਦਮ ਕੌਣ ਵਿਚਾਰੇ।

4. ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਬਿਰਤੀ -

ਇਹ ਕਿੱਸਾ 30 ਬੈਂਤਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੂਜੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਵੀ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਆਮ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਜਗਜਾਹਿਰ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਇੰਝ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ -

ਸੀਨ ਸਾਹੁਰੇ ਪੇਕੜੇ ਧੁੰਮਾਂ ਪਈਆਂ, ਹੀਰ ਚਾਕ ਦਾ ਨੇਹੁ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਚੂਰੀ ਕੁਟ ਕੇ ਨਾਲ ਬਹਾਨਿਆਂ ਦੇ, ਚਾਕ ਪਾਸ ਇਕੋਲੜੀ ਜਾਉਂਦੀ ਹੈ।
ਪਈ ਬਹੁਤ ਅਵਲੜੇ ਰਾਹ ਨੱਢੀ, ਪੱਗਾਂ ਦਾੜੀਆਂ ਲਾਜ ਲੁਆਉਂਦੀ ਹੈ।
ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਚਰਜ ਹੋਈ, ਭੈੜੀ ਨੰਗ ਨਾਮੂਸ ਗਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

5. ਦੋਹੜੇ ਅਤੇ ਡਿਉਢਾਂ -

ਹਾਸ਼ਮ ਰਚਿਤ ਦੋਹੜੇ ਅਤੇ ਡਿਉਢਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 208 ਹਨ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਅਤੇ ਡਿਉਢਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵੱਜੋਂ ਵੀ ਤਵੱਜੋ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਸਦਾ ਸੁੱਖ ਸੋਚੇ, ਤੇ ਰੋਜ਼ ਕਮਾਵਨ ਪੈਸਾ।
ਨਾ ਕੁਝ ਉਚ ਨਾ ਨੀਚ ਪਛਾਨਣ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਜਾਨਣ ਕੈਸਾ।
ਸ਼ਾਲਾ ਨਿੱਜ ਹੋਵੇ ਚਤੁਰਾਈ, ਸਾਨੂੰ ਖੁਆਰ ਕੀਤਾ ਤੁੱਧ ਐਸਾ।
ਹਾਸ਼ਮ ਕਾਟ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰੇਂਦਾ, ਜਿਸ ਹੋਸ਼ ਹੋਵੇ ਵਿੱਚ ਜੈਸਾ।

ਦੋਹੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਡਿਉਢਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਿਉਢ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਡੇਢ ਸਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਇਕ ਸਤਰ ਪੂਰੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸਤਰ ਅੱਧੀ। **ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ** ਅਨੁਸਾਰ,

“ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਡਿਉਢਾਂ ਵਿੱਚ ਦਵੱਯੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਅੱਠ ਮਾਤਰਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਦੋਹਰਾ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਡਿਉਢਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ-

ਕਾਮਲ ਸ਼ੌਂਕ ਮਾਹੀ ਦਾ ਮੈਨੂੰ, ਨਿਤ ਰਹੇ ਜਿਗਰ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ, ਲੂੰ ਲੂੰ ਰਸਦਾ।
ਰਾਂਝਣ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀਆਂ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਨਾ ਦੱਸਦਾ, ਉਠ ਉਠ ਨੱਸਦਾ।
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹਾਲ ਸੁਣਾਵਾਂ ਰੋਵਾਂ, ਵੇਖ ਤੱਤੀ ਵਲ ਹੱਸਦਾ, ਜ਼ਰਾ ਨਾ ਖਸਦਾ।
ਹਾਸ਼ਮ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹਰ ਕਸ ਦਾ, ਆਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦਰਸ ਦਾ, ਬਿਰਹੋਂ ਰਸ ਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਗੰਜੇ ਅਸਗਰ, ਸ਼ੀਹਰਫੀ ਵ ਮਦੇਹ, ਪੀਰਾਨ ਪੀਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਜੀਲਾਨੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿੱਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹੜੇ ਤੇ ਡਿਉਢਾਂ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਉੱਤਮ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ‘ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ’ ਦਾ ਕਰਤਾ **ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼** ਉਸਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਸ਼ਮਤ, ਬਰਕਤ, ਗਿਣਤਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਵੇ।
ਦੁਰਰੇ-ਯਤੀਮ, ਜਵਾਹਰ ਲੜੀਆਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੱਢ ਲਿਆਵੇ।
ਮੁਖਤਸਰ ਕਲਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦਾ, ਦਰਦੋਂ ਭੁੱਜੀ ਬੋਟੀ।
ਦਰਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਭ ਕਿਛ ਹੋਇਆ, ਕਿਆ ਲੰਮੀ ਕਿਆ ਛੋਟੀ।

(ਅ) ਅਹਿਮਦਯਾਰ (1768-1848 ਈ.)-

ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੱਰਥ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ

ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ -

ਜਿਤਨੇ ਕਿੱਸੇ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਮਰ ਸਾਰੀ ਮੈਂ ਜੋੜੇ।
ਗਿਣਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਯਾਦ ਨ ਆਵਣ, ਜੋ ਦਸਾਂ ਸੌ ਥੋੜੇ।

ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਦੇ 35 ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿੱਸਾ ਯਾਤਰਾ 'ਤਿੱਤਰ ਤੇ ਭਟਿੱਟਰ' ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 'ਅਹਿਸਨੁਲ ਕਸਿਸ' (ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ) ਉਸਦਾ ਆਖਰੀ ਕਿੱਸਾ ਸੀ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀ-ਪੁੰਨੂੰ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਕਾਮਰੂਪ, ਚੰਦਰ ਬਦਨ, ਰਾਜਬੀਬੀ, ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ, ਹਾਤਮ ਤਾਈ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਕਿੱਸੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਿਸੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਜੰਡਿਆਲੇ ਵਾਲੇ, ਵਾਹ ਵਾਹ ਹੀਰ ਬਣਾਈ।
ਮੈਂ ਵੀ ਰੀਸ ਉਸੇ ਦੀ ਕਰਕੇ, ਲਿਖੀ ਤੋੜ ਨਿਭਾਈ।
ਜੋ ਅਟਕਲ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ, ਉਸ ਸੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪਾਈ।
ਵੱਡਾ ਤੁਅਜ਼ਬ ਆਵੇ ਯਾਰੋ, ਵੇਖ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ।

ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਇਸਲਾਮਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਪਿੰਡ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਾਰਨ ਹੀ 1840 ਈ. ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ ਕਵੀ ਫਿਰਦੌਸੀ ਦੇ 'ਸ਼ਾਹਨਾਮੇ' ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ 'ਫਤਹੁਤ ਖ਼ਾਲਸਾ' (ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਨਾਮਾ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਲਗਭਗ 'ਮਸਨਵੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਛੰਦ 'ਦਵੈਯਾ' ਹੈ। 'ਤਿੱਤਰ ਭਟਿੱਟਰ' ਲਈ ਉਸਨੇ 'ਦੋਹਰਾ' ਅਤੇ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਲਈ 'ਬੈਂਤ ਛੰਦ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਵਿ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਆਲੋਚਕ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ 'ਯੂਸਫ਼ ਜੁਲੈਖਾਂ' ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਪੀਲੂ, ਮੁਕਬਲ, ਹਾਫਿਜ਼ ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਹਾਸ਼ਮ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ -

ਸੁਥਰਾ ਸ਼ਿਅਰ ਨਾ ਹਾਫ਼ਜ਼ ਜੇਹਾ, ਤੋਲ ਪੂਰਾ ਉਸ ਹੱਟੀ।
ਪਰ ਅਗਲਿਆਂ ਪਿਛਲਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਸਵੱਟੀ।
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਸ ਕਿਤੋਂ ਨਾ ਅਟਕਿਆ ਵਲਿਆ।
ਪਰ ਮਿਨਰਾਹੀ ਚੱਕੀ ਵਾਂਗੂੰ, ਉਸ ਨਿੱਕਾ ਮੋਟਾ ਦਲਿਆ।
ਮੁਕਬਲ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਮੁਕਬਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮਾਨੇ।
ਹਾਸਦ ਵੀ ਅਖਵਾਇਆ ਸ਼ਾਇਰ, ਆਪਣੀ ਨਾਲ ਜੁਥਾਨੇ।
ਹਾਸ਼ਮ ਸੱਸੀ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖੀ ਸਦ ਰਹਿਮਤ ਉਸਤਾਦੋਂ।
ਪਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਤੁਅਜ਼ਬ ਆਵੇ ਸ਼ੀਰੀ ਤੇ ਫਰਹਾਦੋਂ।

(ੲ) ਮੀਆਂ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ (1778-1863 ਈ.)

ਮੀਆਂ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ 1778 ਈ. ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਪਸੀਆਂਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਿਰਤੂ 1863 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਮੀਆਂ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

1. ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ
2. ਕਿੱਸਾ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ
3. ਕਿੱਸਾ ਚੰਦਰ ਬਦਨ
4. ਕਿੱਸਾ ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ ਮੀਆਂ ਵੱਡਾ’ ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੀਆਂ ਵੱਡ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ‘ਬਦੀਉਲ ਜਮਾਲ’ ਇਸਲਾਮੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਸਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਮੀਆਂ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ’ (ਬਹਿਰਾਮ ਗੋਰ) ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਉਸਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਿਆ ਹੈ। **ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ** ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਘਰਾਣਾ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਨਾ ਪੁੱਜਾ ਹੋਵੇ। ‘ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ’ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਵੀ ਫ਼ਿਰਦੌਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦਾ ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਣ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਦਵੱਈਆ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ—

ਖੁਸ਼ ਆਵਾਜ਼ ਜਨਾਵਰ ਬੋਲਣ, ਉੱਪਰ ਹਰ ਹਰ ਡਾਲੇ।
ਵੇਖ ਬਹਾਰ ਚਮਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਸਿਫਤ ਖੁਦਾਵੰਦ ਤਾਰੇ।
ਸਾਇਆਦਾਰ ਦਰਖਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਵਗਣ ਸਰਦ ਹਵਾਈਂ।
ਰੰਗ ਮਹਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਧਾਂ, ਵਾਂਗ ਬਹਿਸ਼ਤ ਬਣਾਈ।

ਕਿੱਸਾ ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਨੂੰ ਕਵੀ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਨੇ ਮੌਲਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਮੁੱਲਾ ਹਾਤਫ਼ੀ, ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਆਦਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ —

ਚਾਵਲ ਲਏ ਨਜ਼ਾਮੀ ਪਾਸੋਂ, ਦਾਲ ਹਾਤਫ਼ ਨੇ ਪਾਈ।
ਰੋਗਨ ਖੁਸਰੋ ਨਮਕ ਅਸਾਡਾ, ਖਿਚੜੀ ਅਜਬ ਪਕਾਈ।
ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਹੇ ਦੀਵਾਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਹੋਰ ਇਸ਼ਕ ਸ਼ਤਾਬੀ।
ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦਾ ਵਿੱਚ ਜਬਾਨ ਪੰਜਾਬੀ।

ਕਵੀ ਦਾ ਤੀਜਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਚੰਦਰ ਬਦਨ’ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਨਵੀਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੌਦਾਗਰ ਮਈਆਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਚੰਦਰ ਬਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੈਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਪੱਖੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਕਿੱਸਾ ‘ਗੁਲ ਸਨੋਬਰ’ ਫ਼ਾਰਸੀ ਮਸਨਵੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਏਨਾ ਮੌਲਿਕ ਹੈ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸਲ ਵਰਗਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

ਮੀਆਂ ਇਕ ਅਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਸੀ, ਰਹਿੰਦਾ ਪਸੀਆਂ ਵਾਲੇ।
ਸ਼ਿਅਰ ਉਹਦਾ ਭੀ ਵਾਂਗ ਸਬੂਣੇ, ਮੈਲ ਦਿਲਾਂ ਥੋਂ ਲਾਭੇ।

(ਸ) ਕਾਦਰਯਾਰ (1800 -1892 ਈ.)

ਕਾਦਰਯਾਰ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਂ ਕਾਦਰਬਖ਼ਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਸੰਧੂ ਜੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਮਾਛੀ ਕੇ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਸੇਖੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ’ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ‘ਮਿਆਰਾਜਨਾਮਾ’। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

1. ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ
2. ਮਿਆਰਾਜਨਾਮਾ
3. ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ
4. ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ
5. ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਰਾਣੀ ਕੋਕਿਲਾਂ
6. ਵਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ

‘ਪੂਰਨ ਭਗਤ’ ਅਤੇ ‘ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ’ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਹੈ। ‘ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ’ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੇ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਰਲ ਅਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਤੇ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬੜਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੇ ‘ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ ਭਗਤ’ ਉਪਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਖੂਹ ਇਨਾਮ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਿੱਸਾ ਪੂਰਨ-ਭਗਤ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਜ਼ਾਲ ਜਰਾ ਵੀ ਨ ਤਾਕਤ ਰਹੀ ਤਨ ਵਿੱਚ, ਰਾਣੀ ਗਾਂਵਦੀ ਗਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਲੋਕੋ।
ਮੈਂ ਭੁੱਲੀ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨ ਭੁਲਿਯੋ ਜੇ, ਲਾਇਓ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਨ ਪ੍ਰੀਤ ਲੋਕੋ।
ਜੰਗਲ ਗਏ ਨ ਬਹੁੜੇ ਸੁੰਦਰਾਂ ਨੂੰ, ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੀਤ ਲੋਕੋ।
ਕਾਦਰਯਾਰ ਪੁਛੇ ਕਿਹੜਾ ਦੁਖ ਮੇਰਾ, ਓਸੇ ਵਕਤ ਹੋਇਆ ਪਥਰਚੀਤ ਲੋਕੋ।

ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ‘ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ’ ਦੋਹਿਰਾ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਬਿਰਹੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ-

ਲਾਇਕ ਸੋਹਣੀ ਸਿਫ਼ਤ ਦੇ, ਅੰਦਰ ਹੁਸਨ ਕਮਾਲ।
ਚੰਦ ਮੱਥੇ ਵਿੱਚ ਡਲ੍ਹਕਦਾ, ਜੋਸ਼ ਹੁਸਨ ਦੇ ਨਾਲ।
ਠੋਡੀ ਕਦਰ ਬਦਾਮ ਦੀ, ਵਾਂਗੂ ਮੀਮ ਦਹਾਨ।
ਬਾਜੂ ਘੜੇ ਖਰਾਦੀਆਂ, ਖਾਸ ਖਰਾਦ ਉਤਾਰ।
ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ਕੀ, ਫ਼ਲੀਆਂ ਦੇ ਮਿਕਦਾਰ।
ਸੋਹਣੀ ਉੱਤੇ ਰੱਬ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਏਡਾ ਹੁਸਨ ਖਿਲਾਰ।

‘ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਰਾਣੀ ਕੋਕਿਲਾਂ’ ਅਤੇ ‘ਵਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ’ ਉਸਦੀਆਂ ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

(ਹ) ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ)

ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਵੱਜੋਂ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।

ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ 284 ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ’ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ 283 ਝੂਲਣੇ ਅਤੇ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਕਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੀਰ ਨਾਲੋਂ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ -

ਰਾਂਝਾ ਕੂਕਦਾ ਹੀਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਕੇ,
ਨਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਜੱਗ ਮੀਆਂ।
ਜਿੱਥੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਮਿਲ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਸੀ,
ਰੌਂਦੇ ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਮੀਆਂ।

ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ 260 ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਹਨ। ਉਹ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਦੇਵਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੈ-ਜੈ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’, ਸੁਲਤਾਨ ਅਹਿਮਦ ਰਚਿਤ ‘ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’, ਨਿਹਾਲ ਰਚਿਤ ‘ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਵਿਆਹ’ ਅਤੇ ‘ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਤੇ ਜਤੀ’, ਮੈਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ‘ਕਿੱਸਾ ਚੰਦਰ ਬਦਨ’, ਗੰਗਾਰਾਮ ਦਾ ‘ਕਿੱਸਾ ਗੋਪੀਚੰਦ’ ਅਤੇ ‘ਕਿੱਸਾ ਮੈਨਾਵੰਤੀ’ ਆਦਿ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸਾਧਾਰਣ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਦੀ ਥਾਂ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫਕੀਰ ਵੱਧ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਰਚਿਤ ‘ਕਿੱਸਾ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਜਿਤਨਾ ਪ੍ਰਪੱਕ ਨਹੀਂ। ‘ਸੀਹਰਫ਼ੀ’ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚਿਤ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

ਖੇ-ਖੁਦੀ ਗੁਮਾਨ ਨਾ ਰਿਹਾ ਕੋਈ, ਮੈ ਤਾਂ ਡੁੱਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਲਹਿਰ ਮਾਏ।
ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਚਕੋਰ ਪਤੰਗ ਵਾਲੀ, ਸਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਹਿਰ ਮਾਏ।
ਚਸ਼ਮਾਂ ਆਬੇ ਹਿਆਤ ਦਾ ਹੋਤ ਪੁੰਨੂੰ, ਹੋਰ ਸਭ ਜਹਾਨ ਹੈ ਕਹਿਰ ਮਾਏ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਰਬ ਜੇ ਮਿਹਰ ਕਰਸੀ, ਚਲ ਵੇਖਸਾਂ ਪੁੰਨੂੰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਏ।

ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ (1850 ਈ. - 1900 ਈ.)

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(ੳ) ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ (1820 - 1890 ਈ.)

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਨਵਾਂ ਕੋਟ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ

ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ-

1. ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ (1848)
2. ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ (1862)
3. ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (1866)
4. ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ (1870)
5. ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੈਖਾ (1870)

ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਸੋਹਣੀ - ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ' ਦੇ ਨਾਂ ਵੱਜੋਂ ਮਕਬੂਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਉਸਨੂੰ 'ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ' ਕਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। 'ਕਿੱਸਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਮੇਰੇ ਮਿਲਣ ਸੰਦੀ ਜੇਕਰ ਸਿੱਕ ਤੈਨੂੰ,
ਦੱਸਾਂ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਮਕਾਨ ਬੇਲੀ।
ਨਵਾਂ ਕੋਟ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੱਖਣ,
ਪੈਂਡਾ ਨੀਮ ਫਰਸ਼ੰਗ ਦਾ ਜਾਨ ਬੇਲੀ।
ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵਸਨੀਕ ਕੀਤੀ,
ਗੱਲ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੁੱਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ।
ਵੀਹਵੇਂ ਸਾਲ ਅੰਦਰ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਆਹਾ,
ਕੀਤੀ ਖਿਜਰ ਮੈਨੂੰ ਖੈਰ ਦਾਨ ਬੇਲੀ।

(ਅ) ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ (1829 - 1904 ਈ.)

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਪਿੰਡ ਠਾਕਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜ਼ਿਹਲਮ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਮੀਆਂ ਸ਼ਮਸਦੀਨ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਾਹ ਗਾਂਧੀ ਕਲੰਦਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਤਰੀ ਗੱਦੀ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਪੀਰਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਫਿਰ - ਫਿਰ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ -

1. ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ
2. ਸੀਰੀ ਫਰਹਾਦ
3. ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ
4. ਗਲਜ਼ਾਰੇ ਫਕਰ
5. ਤੁਹਫਾ ਮੀਰ
6. ਬਦਰ ਅਲਜਮਾਲ
7. ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ
8. ਕਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹ ਮਨਸੂਰ
9. ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੇਖ ਸਨਿਆ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸੀਹਰਫੀਆਂ, ਗਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਦੋਹਿਰੇ ਆਦਿ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੈਫੁਲ-ਮਲੂਕ' ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ 9128 ਬੈਂਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਪਾਲ ਦੀ

ਪੁੱਤਰੀ ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੈ। ਅਰਬੀ - ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਆਲੋਚਨਾ ਪੱਖੋਂ ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਸੁਖਨ ਦਾ ਵਾਰਿਸ, ਨਿੰਦੇ ਕੌਣ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ।
ਹਰਫ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਉਂਗਲ ਧਰਨੀ, ਨਾਹੀਂ ਕਦਰ ਅਸਾਂ ਨੂੰ।
ਮੁਕਬਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ, ਹੈ ਮਕਬੂਲ ਪਿਆਰੀ।
ਲਫਜ਼ ਮਹੀਨ ਤੇ ਮੈਅਨੇ ਬਹੁਤੇ, ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰੀ।

ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਆਪਣੀ ਇੱਕੋ ਰਚਨਾ 'ਸੈਫੁਲ ਮਲੂਕ' ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ -

ਸ਼ਾਇਰ ਨਾਮ ਧਰਾਵਣ ਲਾਇਕ, ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੁਝ ਮੇਰਾ।
ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਸਾਈਂ, ਮੇਰਾ ਖਾਲ ਬੰਨੇ ਪਰ ਡੇਰਾ।

(ੲ) ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ (1836 - 1900 ਈ.)

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰਜਾਬ) ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਗੁਲਾਬਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੇਦਾਂਤ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅੰਤਰਗਤ ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ' ਨਾਂ ਦੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਧਰਮੀ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਬਬੇਕ ਬਾਣ, ਜੀਉ ਸਿਆਪਾ, ਕੋਰੜੇ, ਕੁੰਡਲੀਏ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਕਾਫੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਰਾਮਾਂਗ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਗੁਣਗਾਣ ਗਾਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼ ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਕਲੀ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ 'ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹੀਰ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਬਿਆਨ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ -

ਬਾਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਕੂਲੀਆਂ ਪਿਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਰ।
ਫਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂ ਉਂਗਲਾਂ ਹੁਸਨ ਖਿੜੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰ।
ਪੇਟ ਸਰਾਣਾ ਮਖਮਲੀ ਨਾਫਾ ਮੁਸ਼ਕ ਤਾਤਾਰ।
ਨਾਜ਼ਕ ਲਕ ਪਲੰਘ ਜਿਉਂ ਚਾਲ ਚਕੋਰ ਵਿਚਾਰ।

(ਸ) ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬੂਟਾ ਗੁਜਰਾਤੀ (1836-1919 ਈ.)

ਕਵੀ ਗੁਜਰਾਤ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਕੀਆਂ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਯਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 22 ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ (1872 ਈ.)
2. ਪੰਜ ਗੰਜ (1874 ਈ.)

3. ਚੰਦਰ ਬਦਨ (1887 ਈ.)
4. ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ (1888 ਈ.)
5. ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਹਿਬਾ (1898 ਈ.)
6. ਕਿੱਸਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ (1900 ਈ.)

ਉਸਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਚੰਦਰ ਬਦਨ’ ਅਤੇ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ’ ਕਿੱਸੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੌਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਚੰਦਰ ਬਦਨ’ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਕਲਾ ਪੱਖੋਂ ਨਿਪੁੰਨ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਕਿੱਸਾ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ’ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਇਸਲਾਮੀ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ‘ਪੂਰਨ ਭਗਤ’ ਅਧਿਐਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਕੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ।

‘ਪੰਜ ਗੰਜ’ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ‘ਇਸ਼ਕ’ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਇੱਝ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ—

ਅਲਫ਼: ਇਲਮ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਏ,
ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸ਼ਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਣਿਆ।
ਮਥੇ ਮੋਮਨਾਂ ਦੇ ਮਹਿਰਾਬ ਚੰਗਾ ਏ,
ਪਰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਣਿਆ।
ਦੋਹਾਂ ਆਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਈਮਾਨ ਚੰਗਾ ਏ,
ਪਰ ਇਸ਼ਕ ਬਿਆਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਣਿਆ।
ਕਰਨ ਬੂਟਿਆ ਵਰਜ਼ ਉਲਮਾ ਚੰਗਾ ਏ,
ਪਰ ਯਾਰ ਦਾ ਪਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਣਿਆ।

(ਹ) ਹਦਾਇਤੁਲਾ (1838 –1929 ਈ.)

ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਸ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ, ਇਕ ਬਾਰਾਮਾਹ, ਕੁਝ ਦੋਹੜੇ, ਮੁਅਜਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ਮਦਹ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਪਕਿਆਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨਾ ਹਾਰੀ ਸਾਰੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਨਮੂਨਾ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ—

ਬੇਦਰਦ ਨੂੰ ਹੋਵੇ ਦਰਦ ਪੈਦਾ, ਸ਼ੇਅਰ ਸੁਣੇ ਜੇ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਮੇਰਾ।
ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੜਿਆ, ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਇਹ ਫਰਮਾਨ ਮੇਰਾ।

(ਕ) ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ (1842– 2002 ਈ.)

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ। ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’, ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ’, ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ’, ‘ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ’, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸੇ ਹਨ। ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ’ ਵਿੱਚ ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ‘ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ’ ਵੀ ਕਬਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ’ ਨੂੰ ‘ਦੋਹਿਰਾ ਛੰਦ’ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਵੀ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ। ‘ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ’ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ‘ਜੰਵ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ’, ‘ਚੌਤੀਏ ਦੀ ਅੱਗ’ ਅਤੇ ‘ਪਚੀਏ ਦਾ ਕਾਲ’ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਆਪ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਬਹੁਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਜੱਗ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਮ।

ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਕਵੀਸ਼ਰੀ, ਹਰਦਮ ਸੁਬਾ ਸ਼ਾਮ।

(ਖ) ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (1849- 1892 ਈ.)

ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਪਿੰਡ ਆਲਮਪੁਰ ਕੋਟਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ 22 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਦਾਸਤਾਨਿ ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ' ਨੂੰ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਚਿੱਠੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ' ਤੇ 'ਚਿੱਠੀ ਹੀਰੇ ਸ਼ਾਹ' ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀਆਂ 'ਸ਼ੀਹਰਫੀਆਂ' ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੌਲਵੀ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਅਹਿਸਨੁਲ ਕਸਿਸ' ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਯੂਸਫ਼-ਜ਼ੁਲੈਖਾ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਮਸਨਵੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਵਰਣਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਲਾਜ਼ਵਾਬ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ੁਲੈਖਾ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ -

ਇਸ਼ਕੋ ਤੀਰ ਵੱਜੇ ਜਿੱਥੇ ਕਾਰੀ, ਰਹੇ ਨ ਜ਼ਖ਼ਮ ਲੁਕਾਇਆ।
ਤਦਬੀਰਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਅੰਦਰ, ਇਹ ਦੁੱਖ ਕਦੇ ਨਾ ਆਇਆ।
ਇਸ਼ਕ ਏਹਾ ਵਿਚ ਕੱਖਾਂ ਆਤਿਸ਼, ਭਖ ਭਖ ਲਾਟਾਂ ਮਾਰੇ।
ਇਸ਼ਕ ਲੁਕਾਇਆ ਲੁਕਦਾ ਨਾਹੀਂ, ਆਖਿਰ ਜੋਸ਼ ਖਿਲਾਰੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੰਗਾਰਾਮ (1835-1907 ਈ.) ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ', 'ਰੂਪ ਬਸੰਤ', 'ਗੋਪੀ ਚੰਦ' ਅਤੇ 'ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ'; ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਲੰਧਰੀ (1830 - 1913 ਈ.) ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ', 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ' ਅਤੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ'; ਸਾਧੂ ਸਦਾ ਰਾਮ (1861- 1932 ਈ.) ਦਾ ਕਿੱਸਾ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ' ਅਤੇ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ'; ਪੰਡਿਤ ਗੋਕੁਲ ਚੰਦ (1861- 1932 ਈ.) ਰਚਿਤ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ', 'ਕਾਕਾ ਪਰਤਾਪੀ' ਅਤੇ 'ਜੈਮਲ ਛੱਤਾ'; ਕਾਲੀਦਾਸ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੀਆਂ (1882- 1944 ਈ.) ਰਚਿਤ 'ਰਾਜਾ ਹਰੀ ਚੰਦ', 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ', 'ਗੋਪੀ ਚੰਦ- ਮੈਨਾਵੰਤੀ', 'ਰੂਪ ਬਸੰਤ' ਅਤੇ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ', ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਸਤਾਰ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੈਖਾ', 'ਬਾਰਾਮਾਹ' ਤੇ 'ਸ਼ੀਹਰਫੀਆਂ'; ਹਾਸ਼ਮ ਮੁਖਲਿਸ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ'; ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਪਾਲ ਰਚਿਤ ਕਿੱਸਾ 'ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ', 'ਬਿਸ਼ਨੋ ਬਰਾ ਮੱਲ' ਅਤੇ 'ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ' ਅਤੇ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ' ਆਦਿ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਹ ਅੰਤਲੇ ਕਵੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਾਲ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਸੁਰਜੀਤ ਵੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਵੀਸ਼ਰੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਬੀਰ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਜੰਗਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(ੳ) ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ -

ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜੋ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ

ਨੌਕਰ ਸੀ। ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਚੰਦ ਨੇ ਸੋਢੀ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੋਢੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾ ਕਰਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਮਹਾਚੰਦ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1812 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਹਾਚੰਦ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀਆਂ 38 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 9 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 19 ਤੱਕ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਕਾਂਤ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੈਂਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉੱਪਰ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਤੇ 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜਾ ਸਜੀਵ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖਣਯੋਗ ਹੈ-

ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਰਣ ਰਾਜਿਆਂ, ਤਲਵਾਰੀਂ ਛਹਿਬਰ ਮਾਰਦਾ।
ਵਡ ਜੋਧੇ ਆਏ ਇਛ ਨਾਲ, ਹੰਕਾਰ ਖੜੋਤਾ ਨਚਦਾ।
ਨਾਰਦ ਘੁਮਰ ਪਾਂਵਦਾ, ਸਿਉ ਡੋਰੂ ਡਗ ਡਗਦਾ।
ਚੌਸਠ ਜੋਗਣਿ ਸੰਗ ਲੈ, ਬੀਰ ਬਾਵਨ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹਸਦਾ।

(ਅ) ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਸ਼ਾਹ ਕੀ -

ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ 'ਦਰਵੇਸ਼' ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਰਾਇਪੁਰ ਕਸਬੇ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ 1818 ਈ. ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਸ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ-

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੀ ਜੋਧੇ, ਤੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪੀਰ ਦਾ ਜੀ।
ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀਸ ਹਮੇਸ਼ ਰਹੇ, ਸਦਾ ਅਟਲ ਹੈ ਬਚਨ ਫ਼ਕੀਰ ਦਾ ਜੀ।

(ੲ) ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ-

ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤ ਦਾ ਅਣਦ ਖੱਤਰੀ ਤੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਕਾਰਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਲਵੇ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਚੰਗੀ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਮਰੌਧ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ, ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ 'ਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਨੂੰ 'ਬੈਂਤ ਛੰਦ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤੇ - ਕਿਤੇ 'ਦੋਹਿਰੇ' ਅਤੇ 'ਕਬਿੱਤ' ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਸੀਹਰਫ਼ੀ' ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ 89 ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਬੰਦ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਠੇਠ ਤੇ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੇ ਯੁੱਧ ਕੌਸ਼ਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ-

ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ,
ਜਿਉਂ ਕਰ ਪਾਡਵਾਂ ਕੌਰਵਾਂ ਅੰਤ ਕੀਤਾ।
ਦੇਖ ਜੁਧ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ,
ਇਸ ਵਾਰ ਬੈਕੁੰਠ ਤੋਂ ਆਇ ਲੀਤਾ।

(ਸ) ਵਾਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ -

ਇਹ ਵਾਰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਦੀ ਜਮਰੌਧ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ

ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਅਗਾਧ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦੀ ਵੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਠੋਠ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਬੈਂਤ ਦੀਆਂ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਕੁੱਲ 30 ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ-

ਅਲਫ਼ ਆਫ਼ਰੀਂ ਜੰਮਣਾ ਕਹਿਣ ਸਾਰੇ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੂਲੇ ਸਰਦਾਰ ਤਾਈਂ।
ਜਮਾਦਾਰ ਬਲੀ ਰਾਜੇ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ, ਕਦ ਉੱਚਾ ਬਲੰਦ ਸਰਦਾਰ ਤਾਈਂ।
ਧਨੀ ਤੇਗ ਦਾ ਮਰਦ ਨਸੀਬ ਵਾਲਾ, ਸਾਯਾ ਉਸ ਦਾ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਤਾਈਂ।
ਕਾਦਰਯਾਰ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਿਓ ਸੂ, ਕਾਬਲ ਕੰਬਿਆ ਖੋਫ਼ ਕੰਧਾਰ ਤਾਈਂ।

ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਦਰਯਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਛੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵੀ ਸਹਾਈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਫ਼ 26 ਬੰਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਹ) ਬੈਂਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੀਆਂ -

ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਕਾ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ 34 ਬੰਦ ਹਨ, ਜਿਸਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

(ਕ) ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ) -

‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ’ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ ਵੀਰਮ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1780-82 ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਵਡੇਰੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕਾਰਦਾਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ’ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 1848 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 105 ਬੰਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਤੇ ਬੋਲੀਚਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਤਸਮ-ਤਦਭਵ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਮੰਗਲਾਚਰਨ, ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਨਾਇਕ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਜੰਗ

ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਦਿ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਏ ਗਏ ਹਨ -

ਮਹਾਂਬਲੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਪੈਦਾ, ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਮੁਲਕ ਹਿਲਾਇ ਗਿਆ।
ਮੁਲਤਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਸ਼ੌਰ ਚੰਬਾ, ਜੰਮੂ ਕਾਂਗੜਾ ਕੋਟ ਨਿਵਾਇ ਗਿਆ।
ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਲਦਾਖ ਤੇ ਚੀਨ ਤੋੜੀ, ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਚਲਾਇ ਗਿਆ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਜਾਣ ਪਚਾਸ ਬਰਸਾਂ, ਅੱਛਾ ਰੱਜ ਕੇ ਰਾਜ ਕਮਾਇ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖ਼ਾਨਾ ਜੰਗੀ ਤੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਦੀ ਦਰਦਨਾਕ ਵਾਰਤਾ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 40 ਕਾਵਿ-ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ -

ਆਈਆਂ ਪਲਟਨਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ, ਅਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਾਸੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ, ਹਲੇ ਤਿੰਨ ਫਰੰਗੀ ਦੇ ਮੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ, ਬੰਨ੍ਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰੀ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ, ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਜੂਝਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੀਸਰੀ ਜਾਤ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਤਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਦਾ ਠੀਕਰਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾ ਸਿਰ ਫੋੜ ਕੇ 'ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਿਆ' ਦੀ ਰੂੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੰਗਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਅਟਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈਆਂ ਹਨ-

- ਸਫ਼ਾ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਭ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦਾ,
ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਰ ਵਛਾਂਵਦਾ ਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਸਦਾ ਡਰੀਏ,
ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਭੀਖ ਮੰਗਾਂਵਦਾ ਈ।
- ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਦੌਲਤਾਂ ਫੀਲ ਘੋੜੇ,
ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇਸ਼ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਦਾ ਨ ਰੂਪ ਦੁਨੀਆ,
ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਨ ਕਾਲੜੇ ਕੇਸ ਮੀਆਂ।

(ਖ) ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ (ਕਵੀ ਮਟਕ)

ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਕਵੀ ਮਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਜੰਗਨਾਮਾ ਵੀ ਉਸਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਜੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜੰਗਨਾਮੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਬੰਦ ਅਤੇ 35 ਵੇਂ ਬੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਪਾਠ ਗੁੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਅਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ 'ਡਿਉਢ ਛੰਦ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਚਾਰ-ਚਾਰ ਡਿਉਢਾਂ ਹਨ। ਅੰਤਿਮ ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕੁੰਡਲੀਏ' ਅਤੇ 'ਸਵੈਯੇ' ਛੰਦ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਮੁਦਕੀ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਅਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਮਕਹਰਾਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ -

ਲਾਲੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗਈ, ਤੇਜ ਦਾ ਗਿਆ ਤੇਜ।
ਰਣਿ ਵਿਚਿ ਪਿਠ ਵਿਖਾਇ ਕੇ, ਮੋਢਾ ਆਏ ਫੇਰ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਰਚਿਤ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਉਮਰ', ਹਾਤਮ ਅਲੀ ਰਚਿਤ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਅਲੀ ਉਲਹਕ', ਮੀਆਂ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਰਚਿਤ 'ਜੰਗਨਾਮਾ ਇਮਾਮ ਅਲੀ', ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਰਚਿਤ 'ਜੰਗ ਬਦਰ', 'ਜੰਗ ਉਹਦੂ', 'ਜੰਗ ਖੰਦਕ'; ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਵਾਰ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੀਰ-ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਅਮੁੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

3. ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾ

19 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਹਾਸ਼ਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

(ੳ) ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਰਨ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ-ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਬਦਲੀ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮੱਠਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ-(1753-1823)

ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾ. ਲਾਜਵੰਤੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 208 ਦੋਹੜੇ ਅਤੇ ਡਿਉਢਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੋਹੜੇ ਚੌਤੁਕੀਏ ਦਵੈਯੇ ਦੇ ਤੋਲ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡਿਉਢਾਂ ਵਿੱਚ ਦਵੈਯੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਅੱਠ ਸਤਰਾਂ ਵਧਾ ਕੇ ਦੋਹਰਾ ਤੁਕਾਂਤ-ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਦੋਹੜੇ ਬਿਰਹੋਂ ਦੇ ਤੀਬਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਕਰਕੇ **ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ** ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ 'ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ' ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

ਵਗ ਵਾਏ ਪਰਸਵਾਰਥ ਭਰੀਏ, ਤੂੰ ਜਾਵੀਂ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ।
ਆਖ਼ੀ ਯਾਰ ਰਾਂਝਣ ਨੂੰ ਮਿਲਕੇ, ਅਸੀਂ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰੇ।

ਉਸਦੇ ਦੋਹੜੇ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ, ਆਤਮ ਅਨੁਭਵ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਬੋਧ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਦੋਹੜਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਉਹ ਦੀਪਕ ਤੇ ਪਰਵਾਨੇ

ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਇਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਤਨ ਦੀ ਚਿਖਾ ਬਣਾਵੇ ਦੀਪਕ, ਤਾਂ ਆਣ ਜਲਣ ਪਰਵਾਨੇ।
ਭਾਂਬੜ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਿਸਦੇ, ਪਰ ਓਸ ਪਤੰਗ ਦੀਵਾਨੇ।
ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਣਾਵੇ ਕੋਲੇ, ਸੋ ਕਰੇ ਕਬਾਬ ਬੇਗਾਨੇ।
ਹਾਸਮ ਰਾਹ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ, ਹੋਰ ਜਾਦੂ ਸਿਹਰ ਬਹਾਨੇ।

ਹਾਸਮ ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ, ਹਦਾਇਤੁਲਾ, ਮਸਤਕ, ਮੀਆਂ ਬਖਸ਼, ਨੌਰੋਜ਼, ਮੁਹੰਮਦ ਬਖਸ਼ ਆਦਿ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵੀ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ।
ਨੌਰੋਜ਼ ਰਚਿਤ ਡਿਉਢ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਮਾਹੀ ਮਿਠੜਾ ਕੋਲ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੋੜੇ ਵੇਸ ਕਰੈਸਾਂ, ਕਰ ਵਿਖਲੇਸਾਂ।
ਮੈਲੇ ਵੇਸ ਰਹੇਸਾਂ ਦਹੁਸਰ, ਜਦੋਂ ਪੁਛਸਨ ਬੈਸਾਂ, ਕਰ ਡਿਖਲੇਸਾਂ।

ਦੂਸਰੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ **ਮੀਆਂ ਬਖਸ਼** ਰਚਿਤ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ -

ਜੋਗੀ ਵੇਖ ਕਿਵੇਂ ਉਠ ਆਂਦਾ ਸਈਆਂ।
ਮਿਠੜੇ ਮਿਠੜੇ ਬੈਨ ਵਜਾਵੇ ਠੁਮਕ ਠੁਮਕਾਂਦਾ ਸਈਆਂ।
ਮਦਵੇ ਮਦਵੇ ਨੈਣ ਬਣਾ ਕੇ ਜੋਗੀ ਜੋਗੀ ਮਨ ਭਾਂਦਾ ਸਈਆਂ।

ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ (1850-1900 ਈ.) ਦੇ ਸੂਫੀ ਕਵੀ

ਇਸ ਕਾਲ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਕੀਰ ਦੀ ਫ਼ਕੀਰੀ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਕੁ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਜੀਵਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(ੳ) ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜਲੰਧਰੀ (1830-1913 ਈ.)-

ਇਹ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੱਯਦ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪੀਰ ਮਸਤਾਨ ਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੀ ਸੀ। ਜੋ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਕਿੱਸਿਆਂ-ਹੀਰ ਰਾਂਝਾਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਤੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। 'ਕੁਲੀਅਤ ਮੀਰਾ ਸ਼ਾਹ' ਉਸਦੀ ਸੂਫੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਇਸ਼ਕ-ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਜਾਂ ਮੈਂ ਆਇਆ ਇਸ਼ਕ ਮੈਦਾਨ, ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਭ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਨ।
ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਿਆਰਿਆ ਲਿਆ ਪਛਾਣ, ਆਪੇ ਲੁਕ ਛਿਪ ਖਿਚਦਾ ਡੋਰ।
ਮਹਿਲ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਤਾੜੀ ਲਾਈ, ਜਾਤ ਸਫ਼ਾਤ ਨਾ ਰਹੀਆਂ ਕਾਈ।
ਜਾਂ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾਈ, ਆਪੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਹੋਰ।

(ਅ) ਖ਼ਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ (1845-1901 ਈ.)-

ਖ਼ਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਬਹਾਵਲਪੁਰ

ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਚਾਚੜਾਂ ਨਾਂ ਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਸਰਕਾਰੀ ਦਰਬਾਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ 27 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਤਰੀ ਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਨਵਾਬ ਉਸਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ।

ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਹੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ‘**ਕੁਲੀਆਤ ਖਵਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ**’ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ 271 ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। **ਅਬਦੁਲ ਗਫ਼ੂਰ ਕੁਰੈਸੀ**, ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਖੋਂ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰੰਪਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ- ਇਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਨ ਰਾਹੀਂ ਰੱਬੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। **ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ** ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਲਾਮ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਭਰੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਹਿਰ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੂਫ਼ੀ ਰੰਗ ਕਿਧਰੇ ਫਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬੋਲੀ ਪੁਖਤਾ ਤੇ ਰਚਨਹਾਰਾ ਉੱਤਮ ਫ਼ਨਕਾਰ ਹੈ।

ਗੁਲਾਮ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ, ਗੋਪੀਚੰਦ, ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਆਦਿ ਕਿੱਸਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੂਫ਼ੀ ਕਲਾਮ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਇਸ਼ਕ ਤੈਂਡੇ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵਗੇ,
ਕਈ ਤਾਰੀਆਂ ਕਰਮਾ ਵਾਲੜੀਆਂ।
ਕਈ ਕੋਝੀਆਂ ਲੰਘ ਪਾਰ ਹੋਈਆਂ,
ਤੇ ਰੋਵਣ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲੜੀਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਮਾਸੂਮ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਕੈਲੀਆਂ ਵਾਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਆਦਿ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਗਿਣਨਯੋਗ ਨਾਂ ਹਨ।

(ਅ) ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਵਿ-

ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਵਿ ਅਧੀਨ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ **ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ** ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਜਾਂ ਵਾਰਕਾਰ ਹਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਹਿਮਦਯਾਰ (ਜੰਗਿ ਉਹਦੂ, ਜੰਗਿ ਬਦਰ, ਵਫ਼ਾਤਨਾਮਾ), ਕਾਦਰਯਾਰ (ਮਿਆਰਾਜਨਾਮਾ), ਮੌਲਵੀ ਰੋਸ਼ਨਦੀਨ (ਸਮਾਂ ਮੁਹੰਮਦੀ, ਸਿਰਾਜਿ ਮੁਹੰਮਦੀ), ਇਮਾਮ ਬਖ਼ਸ਼ (ਬਦੀ-ਉਲ-ਜਮਾਲ) ਆਦਿ। ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਵਿ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਹੀ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਪਸ਼ਤੂਰੀ, ਅਬਦੁਲ ਨਬੀ, ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸਲਿਮ, ਮੌਲਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰਕ ਔਲਾ, ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਤੁਕਬੰਦੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਚਾ ਇਸਲਾਮੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਸਾਹਿਬਾਜ਼ਿ ਸ਼ਰੀਅਤ’ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਤੂੰ ਰਖਵਾਲਾ ਫ਼ਜ਼ਲੋਂ ਉਸਦਾ, ਜੇ ਸਿਰ ਸਫ਼ਰ ਬਲਾਈ।
ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਪਲੇ ਰਾਹ ਅਵੱਲੇ, ਲੁਤਫੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਈ।
ਬੇਪਰਵਾਹ ਤੂੰ ਐਬ ਲੁਕਾਵੀਂ, ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲੀਆਈਆਂ।
ਤੂੰ ਏਸ ਨਿਮਾਨੇ ਤੇ ਕਰ ਰਹਿਮਤ, ਅਰਸ਼ ਤਖ਼ਤ ਦਿਆ ਸਾਈਆਂ।

(ੲ) ਹਿੰਦੂ ਕਾਵਿ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਬਾਰੇ ‘ਬਿਸ਼ਨਪਦੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ’ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। **ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ** ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਵੀ ਕੋਈ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ‘ਰਾਮਚਰਿਤਮਾਨਸ’ ਦਾ ਕਵੀ ਗੋਸੁਆਮੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਕਾਵਿ ਅਧੀਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬਾਰਾਮਾਹੇ, ਮਿਠੜੇ ਅਤੇ ਲੀਲਾ ਵਰਣਨ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵੀ ਦਸੋਂਦਾ ਰਾਮ, ਕਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ‘ਮਿੰਗਿੰਦ’, ਕਵੀ ਰਲਿਆ ਰਾਮ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦਾਸ, ਕਵੀ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਵੀ ਬਾਲਮੁਕੰਦ ਦੇ ਬਾਰਾਮਾਹੇ, ਕਵੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਮਿਠੜੇ’ ਅਤੇ ਕਵੀ ਰਾਮਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ‘ਮੁੰਦਰੀ ਲੀਲਾ’ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਕਾਵਿ ਅਧੀਨ ਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

(ਸ) ਸਿੱਖ ਕਾਵਿ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕਾਵਿ ਅਧੀਨ ਰਚੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

1. ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਤਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ (1815 ਈ./ 1872 ਬਿ.)
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਤਾ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (1823 ਈ./ 1880 ਬਿ.)
3. ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਕਰਤਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ (1827 ਈ./ 1884 ਬਿ.)
4. ਗੁਰ ਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਤਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ (1834 ਈ./ 1891 ਬਿ.)
5. ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਕਰਤਾ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (1843 ਈ./ 1900 ਬਿ.)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਫਲ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ **ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ** (1850-1900 ਈ.) ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕਾਵਿ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਗਤ **ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ** ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੇ ‘ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

4. ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਾਰਤਕ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਵਾਰਤਿਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

(ੳ) ਸਾਖੀਆਂ-

ਸੰਨ 1823 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਖੀ ਗਈ ‘ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ’ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਲੇਖਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰੰਤੂ **ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ** ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਾਧੂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1950 ਈ. ਵਿੱਚ ‘ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ’ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 118 ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 38 ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਸਹਿਤ

ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਵਾਲੀ ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।

(ਅ) ਟੀਕੇ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਟੀਕਾ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ 1802 ਈ. (1859 ਬਿ.) ਵਿੱਚ **ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਣ** ਦੁਆਰਾ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਟੀਕਾ **ਮਹਾਂਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ** ਰਚਿਤ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਸਨੇ 1829 ਈ. (1886 ਬਿ.) ਵਿੱਚ ਕੈਥਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭਾਈ ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਜੋ 1795 ਈ. (1852 ਬਿ.) ਵਿੱਚ ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਣ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀਆਂ ਅਯੋਗ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਟੀਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ’ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਣ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਟੀਕਾ ਵਾਰਤਿਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ **ਸੁਖਮਨੀ** ਅਤੇ **ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ** ਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ) ਅਨੁਵਾਦ-

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

1. ਸੁਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-

ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਬਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ‘ਅਕਬਰਨਾਮਾ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ 1823 ਈ. (1880 ਬਿ.) ਵਿੱਚ **ਕਵੀ ਰਾਮ** ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਰਚਨਾ 600 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਕਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਾਧੂ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸੁਨੀਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-

ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਨੁਵਾਦ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ‘ਇਖਲਾਕਿ ਮੋਹਸਨੀਨ’ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲੱਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ 1820 ਈ. (1877 ਬਿ.) ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ। 150 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 40 ਅਧਿਆਇ ਹਨ। ਬੜੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਵਾਕ ਨਿੱਕੇ ਤੇ ਇਕਹਿਰੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਇਸਲਾਮਿਕ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

3. ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ-

ਇਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਵਾਦ ਜਰਨੈਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ। 1830-35 ਈ. ਇਸਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਪਰ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਉਰਦੂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ-

ਇਹ ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਚੌਥਾ ਗਿਣਨਯੋਗ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। 'ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ **ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਬਹਿਲੋ** ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹਕਾਇਤ ਵਾਰ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪਾਠ ਦੇ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਲਵਈ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ।

5. ਆਇਨੇ ਅਕਬਰੀ-

ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 1828 ਈ. (1885 ਬਿ.) ਵਿੱਚ **ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੂਵਾਲਾ** ਨੇ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦਕ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ। 'ਆਇਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਅਕਬਰਨਾਮਾ' ਦਾ ਤੀਜਾ ਖੰਡ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਸ਼ੋਰਦਾਸ ਨੇ 'ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ' ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਹਾਤਮ, ਭਾਈ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਰਾਧਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸੰਮਤੀ' ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਗਿਆਤ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ 'ਵਿਸ਼ਨੂ ਪੁਰਾਣ' ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਦੁਆਰਾ 'ਨਵੇਂ ਨੇਮ' (ਨਿਊ ਟੈਸਟਾਮੈਂਟ) ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ '**ਪਰਮੇਸਰ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਬਚਨ**' ਨਾਂ ਹੇਠ ਛੱਪ ਕੇ 1811 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਟਾਈਪ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਕੇਰੀ ਨੇ 1812 ਈ. ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਕਰਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ 99 ਪੰਨੇ ਸੀ। ਵਿਆਕਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਨ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਵਿੱਚ ਸਨ। 1837 ਈ. ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ 1836 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1849 ਈ. ਤੱਕ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੈਕਟ ਛਾਪੇ ਗਏ। 1851 ਈ. ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਮਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਪਲਬਧੀ, ਜੌਹਨ ਨਿਊਟਨ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਏ ਗ੍ਰਾਮਰ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੈਂਗੁਏਜ਼' ਛਾਪੀ ਗਈ। ਜਿਸਦੇ 1893 ਈ. ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਸੰਸਕਰਨ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। 1898 ਈ. ਵਿੱਚ ਜੌਹਨ ਨਿਊਟਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਈ. ਪੀ. ਨਿਊਟਨ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰਾਮਰ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਧਾ ਕੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਗ੍ਰਾਮਰ ਵਿਦ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਐਂਡ ਵ੍ਹਕੈਬੁਲਰੀ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਇਸਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਨ ਛਾਪਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੋਸ਼ 1854 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 28000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। 1898 ਈ. ਵਿੱਚ ਵਿਲਸਨ ਵੱਲੋਂ ਛਾਪੇ ਗਏ 'ਗ੍ਰਾਮਰ ਐਂਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਔਫ਼ ਵੈਸਟਰਨ ਪੰਜਾਬੀ' ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਗੀਤ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਈਸਾਈਅਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ, ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਰਵਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪਰੋਖ ਜਾਂ ਅਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਪਾਇਆ।

ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ (1850-1900 ਈ.) ਦਾ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ-

ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਾਰਤਿਕ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਉਪਜੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਵਾਰਤਿਕਕਾਰ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਵਾਰਤਿਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

(ੳ) ਪੰ. ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫ਼ਲੌਰੀ (1837-1881 ਈ.)-

ਪੰ. ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫ਼ਲੌਰੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲੇਖਕ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਰੂਪ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸੁਆਮੀ ਦਯਾਨੰਦ ਨਾਲ ਵੀ ਭੇਟ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਠੌਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

1. ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ (1866 ਈ.)
2. ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤਚੀਤ (1875 ਈ.)

ਪਹਿਲੀ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ’ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਲੈਫ. ਗਵਰਨਰ ਮਿ. ਮੈਕਲੋਡ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਹ-ਰੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਚਕ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ-ਮਰੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਉਸਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੀਰਨ ਸੋਚ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ-ਚੀਤ’ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬੋਲਣ ਦਾ ਢੰਗ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮਾਝੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਚਾਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਮੇਲਿਆਂ, ਤਿਉਹਾਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸਾਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫ਼ਲੌਰੀ ਨੇਠ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨ ਨੇਮਾਂ, ਵਾਕ-ਬਣਤਰ, ਪੈਰਾਂ ਵੰਡ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

(ਅ) ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ (1830-1886 ਈ.)-

ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਉਹ ਮੁੱਦਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਚਾਰਨੀ ਸਭਾ’ ਅਤੇ ‘ਸੱਤ ਸਭਾ’ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ

ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਢਾਈ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੁੱਢਲੇ ਵਾਰਤਿਕਕਾਰ ਹਨ। ਸਹੀ ਪੈਰਾ-ਵੰਡ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹਨ।

(ੲ) ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (1849-1898 ਈ.)

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1849 ਈ. ਨੂੰ ਭਾਈ ਬਸ਼ਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਸੀ। ਗੌਰਮਿਟ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ, ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਢੰਗ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਬੜੇ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। 1873 ਈ. ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਭਾਈ ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ. ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ। 1879 ਈ. ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲਾਲਾ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨਾਮਵਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਜਤਨ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਉਸਨੇ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ’ (1880 ਈ.), ‘ਵਿਦਿਆਰਕ ਪੰਜਾਬ’ (1881 ਈ.), ‘ਖਾਲਸਾ ਗਜ਼ਟ’ (1885 ਈ.) ਅਤੇ ‘ਸੁਧਾਰਾਰਕ’ (1886 ਈ.) ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰ ਕੱਢਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ’, ‘ਤ੍ਰਿਕੋਨ ਮਿਤੀ’, ‘ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ’, ‘ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਆਦਿ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ‘ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼’ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਰਜ ਹਨ। ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਿਕ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਿਕ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

(ਸ) ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (1852-1901 ਈ.)

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੰਦਪੁਰ ਕਲੌੜ ਦੇ ਜੰਮਪਲ ਸਨ। ਆਰੰਭਿਕ ਵਿਦਿਆ ਗੁਲਾਬਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਸੰਤ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਗੁਲਾਬਦਾਸੀ ਦੇ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਹੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ’ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਮ ਚਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਬੋਧਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਖ਼ਸ ਵੀ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਹ) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (1872-1957 ਈ.)-

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮਲ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਵੈ-ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਗ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। 20 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। 1894 ਈ. ਵਿੱਚ ‘ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। 1899 ਈ. ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ’ ਪੱਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਸੁੰਦਰ ਵਾਰਤਿਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛਪੀਆਂ ਹਨ। ‘ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ’, ‘ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ’, ‘ਅਸ਼ਟਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਹਿਬਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਾਰਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ‘ਸੁੰਦਰੀ’, ‘ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ’ ਅਤੇ ‘ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ’ ਤਿੰਨ ਅੱਧ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਿਕ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੀਹਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਕ ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ (1822-1891) ਰਚਿਤ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ’, ‘ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ’, ‘ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼’ ਅਤੇ ‘ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ’, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (1822-1926) ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ‘ਤਵਾਰੀਖ਼ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ’ (ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਤਿੰਨ ਭਾਗ), ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ‘ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ (1823 ਈ.), ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਿਕ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਉ।
(ੳ) ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ
(ਅ) ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ
(ੲ) ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ
2. ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿੱਸਾ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਾਲ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਉੱਪਰ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ (ਬੀ. ਐਸ. ਟੀ. ਸੀ. ਦੂਜਾ ਸਾਲ), ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਮੰਡਲ, ਜੈਪੁਰ, 2016
ਸੀਤਲ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974
ਸੇਖੋਂ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014
ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ	-	ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2004
ਕਾਂਗ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005
ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015
ਅਤੇ ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006
ਕੈਰੋਂ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2006
ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ	-	ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2004
ਜੱਗੀ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਭਾਗ ਦੂਜਾ (1701-1900 ਈ.), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007
	-	ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2007
ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2006
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ 1700 ਈ. ਤੱਕ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1999
ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)	-	ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, 2010
ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.)	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007
ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਲੰਧਰ, 1969
ਭੋਗਲ, ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮੱਧਕਾਲ), ਪਟਿਆਲਾ, 1963
ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਮੱਧਕਾਲ), ਪਟਿਆਲਾ, 1963
ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	-	ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005
ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ	-	ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ ਅੰਕ
	-	ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਅੰਕ
	-	ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅੰਕ
	-	ਬੀਰ ਕਾਵਿ ਅੰਕ